

ORIENS ALITER

Časopis pro kulturu a dějiny
střední a východní Evropy

1/2018

Časopis je společným projektem
Filozofické fakulty Univerzity Karlovy
a Příkarpatské národní univerzity Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankivsku

Redakční rada: Bogusław Bakula (Univerzita Adama Mickiewicze v Poznani), Jacek Baluch (Jagellonská univerzita v Krakově), Ihor Je. Cependa (Přikarpatská národní univerzita Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankivsku), Hana Gládková (Univerzita Karlova), Joanna Goszczyńska (Varšavská univerzita), Aliaksandr Hruša (Běloruská akademie věd v Minsku), Jaroslav Jo. Hrycak (Ukrajinská katolická univerzita ve Lvově), Rudolf Chmel (Slovenská akademie věd v Bratislavě), Dagmara Jajęśniak-Quast (Evropská univerzita Viadrina ve Frankfurtu nad Odrou), Jevhenija P. Jurijčuk (Černovická národní univerzita Jurije Fedkovyče), Vladimír Kantor (Vysoká škola ekonomiky v Moskvě), Rebekah Klein-Pejšová (Univerzita Purdue ve West Lafayette, Indiana), Mária Kusá (Slovenská akademie věd v Bratislavě), Danguolė Mikulėnienė (Ústav pro jazyk litevský, Vilnius), Mychajlo M. Nahorňak (Přikarpatská národní univerzita Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankivsku), Olga Pavlenko (Ruská státní humanitní univerzita), Michal Pullmann (Univerzita Karlova), Jan Rychlík (Akademie věd České republiky v Praze, Univerzita Karlova), Jelena P. Serapionova (Ruská akademie věd v Moskvě), Marjan S. Skab (Černovická národní univerzita Jurije Fedkovyče), Sergej S. Skorvid (Ruská státní humanitní univerzita v Moskvě), Michal Stehlík (Národní muzeum v Praze, Univerzita Karlova), Vladimír Svatoň (Univerzita Karlova), Igors Šuvajevs (Lotyšská akademie věd v Rize), Luboš Švec (Univerzita Karlova), Barbara Törnqvist-Plewa (Lundská univerzita), Helena Ulbrechtová (Akademie věd České republiky v Praze, Univerzita Karlova), Thomas Wünsch (Univerzita Pasov), Radosław Zenderowski (Univerzita kardinála Stefana Wyszyńskiego ve Varšavě)

Vedoucí redaktori: Marek Příhoda (Univerzita Karlova), Stanislav Tumis (Univerzita Karlova), Ihor Je. Cependa (Přikarpatská národní univerzita Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankivsku)

Výkonná redaktorka: Anna Hausenblasová (Univerzita Karlova)

Jazyková úprava: Teřana Sverdan

Adresa redakce: Ústav východoevropských studií FF UK, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1 (oriens.aliter@ff.cuni.cz)

Príspevky procházejí recenzním řízením. Nevyžádané rukopisy se nevracejí.

Periodicita: 2 čísla ročně

Webová prezentace: oa.ff.cuni.cz

Adresa nakladatelství: Pavel Mervart, P. O. Box 5, 549 41 Červený Kostelec

Grafická úprava: Vladimír Mačinskij

Tisk: Територія друку

Distribuce: Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz) a nakladatelství Pavel Mervart (www.pavelmervart.cz)

Deváté číslo časopisu Oriens Aliter vychází s finanční podporou Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Akademického centra Borise Němcova pro výzkum Ruska Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a Přikarpatské národní univerzity Vasyla Stefanyka v Ivano-Frankivsku

ISSN 2336-3959

MK ČRE 21650

OBSAH

Editorial	5
-----------	---

STUDIE

<i>Уляна Федорів</i> Корозія системи: химерна проза та деформація соцреалістичного канону в українській літературі	11
<i>Марцін Гачковський</i> Галичани «у полоні великої України»: регіональні відмінності українського національного руху (друга половина XIX століття – початок XX століття) в спогадах учасників (вибрані проблеми)	27
<i>Мар'яна Гірняк</i> Від Іншого до Себе: самоідентифікація людини у філософсько-історичних романах Наталени Королевої та Леоніда Мосендза	48
<i>Світлана Кравченко</i> Українська еміграція в Польщі у міжвоєнний період XX століття: ключові постаті інформаційно-видавничої та культурно-освітньої діяльності	63
<i>Ганна Величко</i> Українські військові поховання міжвоєнного періоду XX століття на території сучасної Чеської Республіки	77

ZPRÁVY

<i>Alexandr Morozov, Marek Příhoda</i> První ročník Letní školy Borise Němcova v Praze	89
---	----

CONTENTS

Editorial	5
-----------	---

STUDIES

<i>Ulyana Fedoriv</i> Destruction of the System: Chimeric Prose and Deformation of Socialist Realism Canon in Ukrainian Literature	11
<i>Marcin Gaczkowski</i> Galicians “in Prison of the Great Ukraine”: The Regional Differences in the Ukrainian National Movement (Second Half of the XIX Century and the Beginning of the XX Century) in Participants’ Memories (Selected Issues)	27
<i>Maryana Hirnyak</i> From Other to Self: The Human’s Self-Identification in the Philosophical-Historical Novels by Natalena Koroleva and Leonid Mosendz	48
<i>Svitlana Kravchenko</i> The Ukrainian Emigration in Poland in the Interwar Period of the 20th Century: The Key Figures of Information and Publishing and Cultural and Educational Activity	63
<i>Hanna Velychko</i> Ukrainian Military Monuments of Interwar Period of the 20th Century on the Territory of Modern Czech Republic	75

REPORTS

<i>Alexandr Morozov, Marek Příhoda</i> The First Boris Nemtsov Summer School in Prague	89
---	----

EDITORIAL

Vážení čtenáři,

číslo časopisu *Oriens Aliter*, které se k Vám dostává, obsahuje celkem pět studií v ukrajinštině od autorů spojených s pražskou Univerzitou Karlovou, Vratislavskou univerzitou, Lvovskou národní univerzitou Ivana Franka a Východoevropskou národní univerzitou Lesji Ukrajinky v Lucku. Jeho rámec tvoří ukrajinistická tematika, díky čemuž má zájemce o areál střední a východní Evropy neobyčejnou možnost srovnat pohled na Ukrajinu v českém, polském a ukrajinském prostředí. V souladu s ediční politikou *Oriens Aliter* publikované texty reprezentují různé vědecké oblasti, v daném případě literární vědu a kulturní historii. Nehledě na interdisciplinární charakter a pestrost použitého pramenného materiálu tvoří aktuální číslo poměrně sourodý a navzájem se doplňující celek. Společný jmenovatel představuje hledání podoby národní identity a projevu vlastní kultury navzdory politicko-ideologickému tlaku (Sovětský svaz 50. a 60. let minulého století), navzdory geopolitickému i mentálnímu rozdělení historicko-etnického prostoru, jako tomu bylo v ukrajinském případě před první světovou válkou, navzdory pobytu příslušníků etnika v pozici menšiny na cizím, jinojazyčném území (fenomén ukrajinské emigrace mezi světovými válkami). Autoři na různých příkladech demonstrují vitálnost ukrajinské kultury a vědomí etnicity bez ohledu na státní hranice i vnitřní bariéry. Ukazuje se schopnost ukrajinského sociálního a politického myšlení reflektovat v mnohém unikátní historickou zkušenost způsobem, který může být zajímavý a objevný nejen pro české prostředí s jeho bohatou tradicí vztahů s Ukrajinou a jejími obyvateli. Již deváté číslo recenzovaného odborného časopisu *Oriens Aliter* tak naplňuje nejen dlouhodobý záměr redakce přinášet nejaktuálnější výsledky humanitního bádání, ale i jeden z konkrétních cílů – podnítit zájem o dějiny a současnost Ukrajiny za jejími hranicemi.

Uljana Fedoriv, docentka Lvovské národní univerzity, se v článku *Корозія системи: химерна проза та деформація соцреалістичного канону в українській літературі* vrací k tématu proměn ukrajinské literatury v období po druhé světové válce, konkrétně k procesu definitivního rozrušení kánonu socialistického realismu, na který, jak soudí autorka studie, měla vliv liberalizace společenského života v 50. a 60. letech 20. století i změna tehdejšího obrazu sovětského světa. Textotvorný kánon socialistického realismu ve značné míře zkorigovala právě chimérická próza, která rozvíjela nové poetikální praktiky, vytvářela hluboký filozoficko-etický podtext, vnášela intelektuální napětí, posilovala asociativnost, rozvíjela lyrizované vyprávění, široce využívala mýty, prvky fantastiky a pohádky, ironii, elementy smíchu a parodie. Nehledě na reakci tehdejší kritiky chimérická próza podněcovala destrukci do té doby závazného sočrealistického kánonu zevnitř a tím i modernizaci ukrajinské sovětské literatury. Ve studii *Галичани «у полоні великої України»: регіональні відмінності українського національного руху (друга половина XIX століття – початок XX століття) в спогадах учасників (вибрані проблеми)* založené na dobových vzpomínkách, si spolupracovník Vratislavské univerzity Marcin Gaczkowski na konkrétních příkladech všimá formování ukrajinské národní identity na počátku 20. století a v tomto rámci vztahu mezi jejími dvěma centry, ležícími v tehdejší Rakousku-Uhersku a Ruském impériu. Ukrajinci z obou území se dle jeho mínění odlišovali rozdílnou mentalitou, politickou kulturou a vzájemnými stereotypy. Na druhé straně byli spojeni mlhavou vírou v jednotnou Ukrajinu s její společnou minulostí i budoucností. Docentka Lvovské národní univerzity Marjana Hirňak se v příspěvku *Від Іншого до Себе: самоідентифікація людини у філософсько-історичних романах Наталени Королевої та Леоніда Мосендза* zabývá filozoficko-historickými romány dvou ukrajinských spisovatelů – Nataleny Korolevové (1888–1966) a Leonida Mosendze (1897–1948) s důrazem na problematiku lidské sebeidentifikace. Pro čtenáře bude jistě zajímavý fakt, že část životních osudů a tvůrčí biografie obou autorů je přímo spojená s českým prostředím – Korolevová právě zde začala psát ukrajinsky, Mosendz se asociuje s tak zvanou „pražskou školou“ v dějinách ukrajinské literatury. Společné pro oba spisovatele je vědomí přítomnosti vnitřního Jiného v člověku, což jim umožňuje otevřít problém tělesného a duchovního, života a smrti, dialogu jedince s přírodou a vesmírem. Tento dialog s jiným rozměrem bytí dává literárním postavám šanci na důležitá odhalení, jež však s sebou pokaždé nesou nové otázky. Korolevová i Mosendz spojují zájem o dějiny s filozofickou reflexí, odkazují na události vzdálené historie, ale cizí minulost pro ně znamená především způsob zamyslet se nad svou současností. Oba tematizují možnost porozumění mezi různými kulturními světy. V románech N. Korolevové podle slov badatelky dominuje pochybnost o možnosti lidského rozumu postihnout pravdu, postavy L. Mosendze se přibližují k odpovědi na fundamentální otázky „na hranici“ pozemské existence. Nicméně Korolevová i Mosendz do centra svého

filozofického hledání umísťují člověka, který se neustále pokouší najít cestu k Pravdě i k sobě samému. Profesorka Svitlana Kravčenko z Východoevropské národní univerzity se ve studii *Українська еміграція в Польщі у міжвоєнний період ХХ століття: ключові постаті інформаційно-видавничої та культурно-освітньої діяльності* zaměřuje na činnost početné ukrajinské emigrace v meziválečném Polsku, tvořené ve své většině politickou emigrací, vojáky, představiteli Ukrajinské lidové republiky a příslušníky ukrajinské inteligence. Jejich pobyt na polském území autorka dělí na dvě etapy. První tvořilo táborové období, trvající do roku 1924, kdy všechny kulturně-vzdělávací instituce a periodická vydání fungovaly v internačních táborech. V druhém období civilní emigrace, vymezeném léty 1925–1939, se ukrajinský kulturní život přemístil z táborů do Varšavy a dalších velkých polských měst. Nejvýznamnější formy kulturní a osvětové činnosti ukrajinské emigrace tvořily vzdělávací instituce a informačně-publicistické aktivity – periodická a knižní vydání, popularizace znalostí o ukrajinské kultuře prostřednictvím publikací v polském tisku, překladů děl umělecké literatury a literární kritiky. Rovněž překladatelka a tlumočnice Hanna Velyčko, absolventka magisterského studia na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, se ve svém příspěvku (*Українські військові поховання міжвоєнного періоду ХХ століття на території сучасної Чеської Республіки*) věnuje osudům meziválečné ukrajinské emigrace, konkrétně vojenským pohřebištím z let 1916–1941 na území současné České republiky. Autorka nabízí svou vlastní klasifikaci zkoumaných pomníků a odkrývá specifické rysy typické pro každou jejich skupinu. Svou pozornost soustředí na historii vzniku, popis současného stavu a právního statusu společných hrobů ukrajinských vojáků z let 1920–1941 v Jablonném v Podještědí, Liberci, Terezíně, Hradci Králové, Pardubicích a Josefově. Stručně popisuje činnost organizace Svěpomoc ukrajinských emigrantů pro severovýchodní Čechy a její úlohu při budování památníků v Hradci Králové, Pardubicích a Josefově. V závěru zmiňuje současné kroky podnikané v zájmu uchování ukrajinských vojenských hrobů v Česku.

Sérii pěti studií doplňuje zpráva Alexandra Morozova a Marka Příhody o konání prvního ročníku Letní školy žurnalistiky a sociokulturních studií Borise Němcova, jež představuje jeden z profilujících dlouhodobých projektů Akademického centra Borise Němcova pro výzkum Ruska, založeného na začátku roku 2018 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy s přímou podporou Fondu Borise Němcova za svobodu se sídlem v Bonnu.

Redakce časopisu *Oriens Aliter* pevně doufá, že také jeho deváté číslo osloví české i zahraniční čtenáře, najde si cestu ke všem, kteří se hlouběji zajímají o kulturní dědictví Ukrajiny a jeho středoevropský kontext.

Marek Příhoda

STUDIE

Уляна Федорів

КОРОЗІЯ СИСТЕМИ: ХИМЕРНА ПРОЗА ТА ДЕФОРМАЦІЯ СОЦРЕАЛІСТИЧНОГО КАНОНУ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Соціалістичний реалізм нав'язав культурі та мистецтву готову формулу, як треба аналізувати, оцінювати та відображати дійсність. Згідно з постановою Першого з'їзду письменників СРСР соціалістичний реалізм вимагав від митця «правдивого історично-конкретного зображення дійсності в її революційному розвитку».¹ Починаючи з 30-х років ХХ століття тексти, створені відповідно до настанов та приписів влади, набули типової структури та відповідали чіткій схемі – почався процес масового виробництва однорідного «художнього» продукту. Проте за довгі роки свого існування соцреалістичний канон проходив різні шляхи трансформації, причому на різних рівнях (жанровому, тематичному, в зображенні «позитивного героя» та «ворога», в поезиці тощо). Такий процес є логічним навіть у такій замкненій системі, як соцреалізм, адже будь-який канон є явищем рухомим. Навіть у тоталітарному проєкті соцреалізму була потреба в розширенні канону «відповідно до вимог часу». Відтак влада шукала пояснення потреби реформування канону, про що на ХІХ з'їзді партії зазначив Георгій Маленков: «Нам потрібні радянські Гоголі й Щедріни, які вогнем сатири випалювали б із життя все негативне, прогниле, все те, що віджило себе, те, що гальмує рух вперед.»² Цей процес активізувався після смерті Сталіна в 1953 році. Декларативним початком такого розширення можна вважати Другий з'їзд письменників СРСР (15 грудня 1954 року), де оголосили про необхідність оновлення літератури за допомогою «різноманітності художніх індивідуальностей, стилів і жанрів багатонаціональної радянської літератури»³ та «зміцнення творчих зв'язків із зарубіжною прогресивною літературою»⁴.

¹ *Первый Всесоюзный съезд советских писателей. 15–26 февраля 1934 г.*, Москва 1934, 21.

² Маленков, Г. М., *Отчетный доклад XIX съезду партии о работе ЦК ВКП(б)*, Москва 1952, 73.

³ *Второй Всесоюзный съезд советских писателей. 15–26 декабря 1954 г.*, Москва 1956, 55.

⁴ Там само.

Шлях на оновлення літератури став початком розхитування канону, що згодом спричинило процес деканонізації. Відповідно до цих непростих процесів розширення соцреалістична література цього періоду зазнала помітних змін. Так, з'являються нові теми та жанри, нові герої та вороги, поетика тексту ускладнюється, виходячи поза соцреалістичні рамки, часто «основний сюжет», що був обов'язковим елементом соцреалістичного роману, зникає.

XX з'їзд партії (лютий 1956 року) поставив нові завдання перед письменниками – «створення глибоких і повноцінних творів про наше сучасне, зближення з життям народу, подолання відриву частини літераторів від життя трудящих, їх боротьби за комунізм».⁵ Потреба «говорити про інше» і «по-іншому», пошук шляхів виходу поза основний сюжет, намагання розширити межі канону, вказуючи на «больові» точки соцреалізму, спричинили появу цілого переліку нових чи переосмислених тем у соцреалістичному каноні.

Жанрово-тематичну трансформацію канону можна вважати новою цілісною пропозицією в межах чинної системи соцреалізму, свідомим виходом поза соцреалістичні обсяги, результатом компромісу між внутрішньою потребою розширення чи порушення соцканону та владними приписами щодо «правдивого, конкретно-історичного відображення дійсності».⁶ Найбільш показовим у розрізі цієї проблеми виглядає феномен химерної прози, яку справедливо можна назвати *не-соцреалістичним* явищем у межах закритої системи соцреалізму, що стало одним із чинників її «підривання» зсередини. До того ж, в аналізованій ситуації маємо нечуваний факт компромісу, коли влада дозволила мати відмінний від російського стиль.

Варто згадати, що 1957 року Інститут світової літератури імені М. Горького провів широку дискусію про генезу соцреалізму та його розвиток. Відчуваючи нові віяння, тогочасна критика намагалась «узаконити» умовні форми в соцреалістичних межах: «Соціалістичний реалізм передбачає безмежну різноманітність форм, стилів і індивідуальних почерків у художній творчості.»⁷ Важливими в радянському теоретичному дискурсі стали процеси «реанімації» романтизму та засадничі зміни у трактуванні реалізму. До того ж, теоретики вказували на їхній тісний взаємозв'язок як методів у соцреалістичних літературах. Так, Дмитрій Марков зазначає, що «йдеться про складну соціальну структуру антагоністичного суспільства, в якому відмінності світоглядні, загально філософські неминуче породжували відмінності в художніх методах. Реалізм і романтизм перебуває у різних співвідношеннях – і як протилежні один одному методи, і як близькі, взаємодоповнювальні начала, і як компоненти єдиного методу, що особливо ясно видно

⁵ XX съезд КПСС. 14–25 февраля 1956 г., т. I, Москва 1956, 396.

⁶ Первый Всесоюзный съезд советских писателей. 15–26 февраля 1934 г., Москва 1934, 21.

⁷ За коммунистическую идейность литературы и искусства, Москва 1957, 3–4.

в соціалістичних літературах».⁸ Системна криза радянської теорії уже не могла описати художню творчість через обмежену схему соцреалізму, відтак радянські критики прагнули використати окремі спостереження західних дослідників, що ініціювали теорію «реалізму без берегів».⁹

У 1958 році з'явився роман Олександра Ільченка *Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай та Чужа Молодиця*. Авторське визначення «український химерний роман з народних уст» дав назву цілому явищу української літератури 60–80-х років ХХ століття, домінантою якого була «умовність». Дослідження проблем умовності та умовних форм¹⁰ і їхнє прив'язування до химерної прози значно активізувалися після виходу роману Василя Земляка *Лебедина зграя* (1971), який можна вважати твором, що дав поштовх до розвитку «химерної» течії. Так, серед літературознавців того часу розгорнулася широка дискусія щодо генези та стильових особливостей химерної прози.¹¹ Основними її рисами називали «нежиттеподібність» чи «умовність»: «Художня умовність – одне з центральних питань поетики „химерної“ прози. Правду життя одні художники відтворюють, долаючи опір форми і йдучи до максимальної достовірності твору. Інші навмисне „деформують“ дійсність, за принципом „відійти, щоб точніше влучити“».¹² Тому й у теоретичних тлумаченнях соцреалізму почався процес модифікації визначення «творчого методу»: «Творчий метод нашого мистецтва є категорія відкрита в тому розумінні, що мистецтво, яке виникає на його основі, надзвичайно чуйне до історичних перемін, які тривають у світі, до нових проблем і конфліктів, нових ситуацій.»¹³ Так, Дмитрій Марков тлумачив соцреалізм як «історично відкрити систему правдивого відображення життя».¹⁴ Розширення соцреалістичної схеми передбачало «можливість різних способів художнього мислення

⁸ Марков, Д. Ф., *Генезис социалистического реализма: из опыта южнославянских и западнославянских литератур*, Москва 1970, 161.

⁹ Гароди, Р., *О реализме без берегов*, Москва 1966.

¹⁰ Див.: Бочаров, А. И., *Бесконечность поиска: художественные поиски современной советской литературы*, Москва 1982; Джусойты, Н. Г., Уходя от фольклора, *Вопросы литературы*, 1977, № 1, 105–125; Ільницький, М., Від епічності... до епічності, *Дніпро*, 1981, № 12, 137–147; Ільницький, М., Схожість несхожого, *Література і сучасність*, 1981, № 14, 35–61; Кравченко, А., *Художня умовність в українській радянській прозі*, Київ 1988.

¹¹ Кравченко, А., «Химерний» роман і фольклор, *Радянське літературознавство*, 1982, № 4, 57–62; Онишко, О., Реальність химерного, *Вітчизна*, 1982, № 11, 197–200; Погрибний, А., Мода? Новація? Закономерність?: О «химерном» жанре в украинской прозе, *Литературное обозрение*, 1980, № 2, 24–29; Стрельбицький, М., Високий рік роману, *Жовтень*, 1982, № 1, 105–113.

¹² Горнятко-Шумилович, А., *Проза Валерія Шевчука: традиційне і новаторське*, Щецін 2001, 27.

¹³ Сучков, Б. Л., *Действенность искусства*, Москва 1978, 86.

¹⁴ Марков, Д. Ф., *Проблемы теории социалистического реализма*, Москва 1978, 396.

й узагальнення, одним з яких – а не єдиним – є узагальнення типізоване. Поряд з ним, особливо протягом останніх десятиліть, утвердилися й засвідчили художню перспективність і романтичний спосіб узагальнення, що функціонує як окрема форма в межах соціалістичного реалізму, і спосіб художнього моделювання, основою якого є казка, притча, міф тощо».¹⁵

Зауважуємо зміну вектора і в трактуванні реалізації соцреалістичної схеми: «Не треба прикрашати дійсність, треба бачити її завтрашний день. Це – одна з найбільш істотних рис соціалістичного реалізму.»¹⁶ У цьому ж напрямі рухалися дослідники також у визначенні «допустимості» умовних форм у межах соцреалізму. Так, аналізуючи механізми реалізації «умовності» в соцреалістичному тексті, Андрій Кравченко виділяє такі чотири модули «нежиттєподібності» в тогочасній радянській прозі: концептуальна умовність (два плани розповіді), характерологічна умовність (особливість творення характерів та героїв), ситуаційна умовність (нетиповий сюжет) і умовність манери розповіді (ліризована розповідь).¹⁷

Важливо наголосити, що химерна проза 1960 – 80-х років спиралась на давню традицію (як фольклорну, так і літературну), а відтак значно оновила як текстотвірний, так і фактографічний канони соцреалізму. Хоча були і такі вчені, які не приймали розширення соцреалістичної схеми, аргументуючи це тим, що умовні форми спотворюють правду життя, а в умовності ховається «небезпека заперечення об'єктивної основи мистецтва і об'єктивності знань про дійсність, яку дає мистецтво».¹⁸

Причини виникнення химерної прози сучасники витлумачували відповідно до тогочасних вимог, наголошуючи, однак, на естетичній природі явища. Так, Микола Ільницький зазначив: «Химерний роман як тенденцію в українській прозі, очевидно, слід розглядати в двох взаємопов'язаних аспектах: соціальна обумовленість і стильова своєрідність.»¹⁹ Подібну позицію займав і Григорій Штонь: «...український „химерний роман“ з його „позиченою“ у бурлескного письма наскрізною демократичністю розповідної форми так само, як лірична і сповідальна проза, став ідейно-естетичною відповіддю на [...] зміну у суспільних взаємовідносинах...»²⁰

¹⁵ Ільницький, М. М., *Багатогранність єдності: проблемно-стильові тенденції української радянської поезії*, Київ 1984, 182.

¹⁶ Фадеев, А. А., *За тридцять лет: избранные статьи, речи и письма о литературе и искусстве*, Москва 1952, 892.

¹⁷ Кравченко, А., *Художня умовність в українській радянській прозі*, Київ 1988, 10.

¹⁸ Кубланов, Б., *Мистецтво як форма пізнання дійсності*, Київ 1967, 56.

¹⁹ Ільницький, М. М., *Багатогранність єдності: проблемно-стильові тенденції української радянської поезії*, Київ 1984, 176.

²⁰ Штонь, Г., *Стиль письма чи стиль мислення*, Дніпро, 1981, № 1, 139.

Такі коментарі були зрозумілими, адже в цей час відбулися значні суспільно-політичні зміни в державі (маємо на увазі «хрущовську відлигу»), наслідком чого було тимчасове послаблення владного контролю над культурою та мистецтвом, активізація дисидентського руху тощо. Взаємини між владою та людиною також вийшли на новий рівень, що привело до ускладнення й розширення соцреалістичної схеми відповідно до потреби в нових, більш універсальних, механізмах реалізації образної картини тексту. Отож, запит на використання нових форм був очевидним, чим і скористалися письменники, які наважилися писати по-новому, перебуваючи ще в замкненому просторі радянської літератури. Нова естетика, принаймні позірно, не поривала зв'язків із соцреалізмом, однак, звертаючись до традиційних набутоків, створювала зовсім нову поетичну мову і модель художнього світу. Звернення до міфологізму, казковості, фольклоризму та фантастики було зумовлене пошуками механізмів інакомовлення, палімпсестного писання в умовах тотального контролю та цензури. Якщо говорити про те *не*-типове, що приніс у соцреалістичну схему химерний роман, то, перш за все, варто згадати глибокий філософсько-етичний підтекст, інтелектуальну напругу тексту, функціонування образу-концепції, слідування традиції, широке використання міфів, елементів фантастики та казки, асоціативність, ліризовану оповідь, надзвичайну вагу іронії та сміхових елементів, пародіювання тощо.

До того ж, літературна картина світу теж змінилась. Подібні тенденції відчувались і в інших літературах. Химерну прозу часто пов'язують із магічним реалізмом; хоча ці дві тенденції виникли в різний час, і на різних континентах, проте глибинні основи у них доволі схожі. Так, Вільям Спіндлер, досліджуючи особливості магічного реалізму, розрізняє три його різновиди: метафізичний (техніка відчуження – «штукарство, створення несподіваних ефектів при змалюванні звичайних об'єктів посередництвом трюків»²¹), антропологічний (характерні два плани зображення – реальний та ірреальний; «два голоси» наратора в тексті; введення міфу в текст) та онтологічний («основним критерієм творчості стає абсолютна свобода»;²² наявні «знаки, символи чи фантастичні події, які суперечать законам природи»²³). Більшість із цих домінант знаходимо і в химерній прозі. Були типологічні збіги між химерною прозою і російською сільською, грузинською історичною, естонською інтелектуальною прозою, з литовським романом внутрішнього

²¹ Spindler, W., *Magical Realism: A Typology*, *Forum of Modern Language studies*, 1993, vol. 29, no. 1, 78.

²² Падар, Ю. А., «Магічний реалізм» і «химерна проза»: протистояння чи взаємодія?, *Літературознавчі студії*, 2013, № 33, 400.

²³ Spindler, W., *Magical Realism: A Typology*, *Forum of Modern Language studies*, 1993, vol. 29, no. 1, 82.

монологу, для яких, за словами Миколи Ільницького, характерна така спільна риса, як зв'язок часів, відчуття традиції на усіх рівнях.²⁴

Виходячи за межі владного канону, химерна проза все ж обрала визначальним жанром роман, що очолював також жанрову ієрархію соцреалізму. Однак «основний сюжет» роману, що був визначальним у рамках соцреалістичного канону, уже не мав такої ваги. Така зміна потребувала теоретичного обґрунтування, тому проблемі радянського роману і його «правильному» тлумаченню в час лібералізації приділяли неабияку увагу.²⁵ Головно, йшлося про «історичну доцільність» розширення романного мислення, про його оновлене наповнення, про удосконалення традиційної схеми. Тогочасна критика надала таких конотацій роману 1960 – 70-х років: «... посилення філософського начала і відповідно інтонації роздуму, деяка „відкритість“ структури, коли цементує твір не подія і її розвиток, а мотив, широке введення ретроспекції; переключення нерідко сюжетності на розгортання самої думки – осмислення себе і свого покоління в зв'язках з важливими подіями минулого і сучасного; поширення в самих способах організації повісткування поряд із причиново-наслідковим мотиваційного; збільшення кола типів оповідачів і відповідно різні форми монологічного і невластне прямого мовлення, використання поряд із суворо реалістичними засобами умовно-символічно-метафоричних та ін.»²⁶

Проте, навіть розширюючи межі соцканону, вписати в нього химерний роман було надзвичайно важко, адже і зміст такого роману, і його форма дуже відрізнялися від традиційної соцреалістичної схеми, оскільки в цьому випадку «рівень реалізації художньої ідеї у творі невіддільний від способу її втілення. Текст містить не тільки форму структури, але й організацію змісту, якщо розглядати текст не як щось герметизоване, іманентне, а як систему відкрити – для вияву життя, особи автора, читача, як активну взаємодію змістово-формальних компонентів».²⁷ Однак мало хто наважувався беззаперечно стверджувати, що це не-соцреалістичний текст, – лише вказували на його «художню умовність», «використання умовних прийомів», «неймовірну ускладненість стилю» (зокрема, про уникнення «спалювання мостів» між химерною прозою та соцреалізмом наголошував Марко Павлишин).²⁸

²⁴ Ільницький, М., Схожість несхожого, *Література і сучасність*, 1981, № 14, 35–61.

²⁵ Новиченко, Л., Стильові складники багатства сучасної прози, *Дніпро*, 1981, № 7, 135–145; Стрельбицький, М., Високий рік роману, *Жовтень*, 1982, № 1, 105–113; Сучасний український роман у контексті світової літератури, *Вітчизна*, 1981, № 10, 146–164; *Український роман сьогодні*, Київ 1979.

²⁶ *Художнє розмаїття сучасної радянської літератури: процеси жанрово-стильової еволюції української літератури*, Київ 1982, 230.

²⁷ Ільницький, М., *Багатогранність єдності: проблемно-стильові тенденції української радянської поезії*, Київ 1984, 32.

²⁸ Павлишин, М., *Канон та іконостас*, Київ 1997.

З появою химерної прози можемо говорити і про розширення канону на жанровому рівні. Відтак з'явилися такі модифікації роману, як роман-притча, роман-сповідь, роман-метафора, роман-автопародія, роман-полеміка, роман-репортаж, роман-новела, роман-гіпербола тощо.²⁹ Цьому теж знаходили пояснення радянські критики, посилаючись не на художню потребу саморозвитку романного жанру, а на вимогу часу: «Якщо уважно придивитись до руху жанрів, то перед нами, природно, не прямо, а в складних опосередкуваннях, відкривається особливість нашого сьогоднішнього духовного життя: прагнення до повноти і багатобічності сприйняття світу, глибоко усвідомленого історизму.»³⁰ До прикладу, згадаймо роман Валерія Шевчука *Дім на горі*, що є абсолютно нетиповим для соцреалістичної схеми. Цей твір можна назвати симбіозом повісті та новели: першу частину роману автор означає як «повість-преамбула», а друга частина налічує тринадцять новел під загальною назвою *Голос трави*. Така структура тексту виводила тезу про «основний сюжет» на маргінеси та сприяла розширенню текстотвірному канону тогочасної літератури.

Нерідко в химерному тексті перехрещуються різноманітні історії-розповіді, різні часові площини, відчувається непослідовність викладу, багатоплановість повісткування, гра з композицією, використання вставних епізодів, спогадів, снів, сповіді тощо (зокрема, це добре простежується в романах *Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця* Олександра Ільченка, *Левине серце* Павла Загребельного, *Позичений чоловік* Євгена Гуцала, *Ирій* Володимира Дрозда, у диалогії *Лебедина зрадя* та *Зелені Млини* Василя Земляка тощо). Репрезентативний у цьому випадку роман Валерія Шевчука *Дім на горі*, де попри сюжет повісті-преамбули є тринадцять окремих історій-розповідей, зі своєю проблематикою, зі своїми героями, зі своєю символікою тощо. Автор вибудовує багатопластову розповідь, вдається до створення філософських підтекстів, часові межі у творі розмиті. Валерій Шевчук часто використовує принцип калейдоскопічності: із сучасного переходить до минулого, майбутнє переплітає з минулим і т. д. Цю особливість химерної прози Андрій Кравченко назвав «концептуальною умовністю»: «У філософському романі, зокрема химерному, значну роль відіграє своєрідне моделювання життєвих ситуацій. Загальна концепція твору, як правило, спирається на відкриту письменником більш-менш цілісну модель світу. Будь-який епізод такого роману співвідноситься з центральним філософським задумом, від чого розповідь стає двоплановою: вона поєднує конкретно-образне відтворення дійсності і глибокий ідейний підтекст, іноді підкреслений, присутній безпосередньо.»³¹

²⁹ Брюховецький, В., Не садами Семіраміди, *Дніпро*, 1981, № 4, 142.

³⁰ *Художнє розмаїття сучасної радянської літератури: процеси жанрово-стильової еволюції української літератури*, Київ 1982, 11–12.

³¹ Кравченко, А., *Художня умовність в українській радянській прозі*, Київ 1988, 10.

«Чужими» для соцреалістичного тексту були прийоми притчевого сюжетотворення, житійні вкраплення, оповіді-життеписання.³² Ці елементи дають значно більші можливості для романного тексту, чим розширюють текстотвірний канон, адже «однією з визначальних рис притчі є її полісемантичність (крім головного значення, існує ще вторинне – у контексті параболічної оповіді – важливіше), то парабола, що народжується у надрах новел, дає нагоду до широкого спектра читань та інтерпретацій. Таким чином, у притчах є ресурси для їх художнього переосмислення, міститься матеріал для розгортання в епічні твори з виразним філософським началом, що реалізується у філософському „другому плані“ повіствування».³³ Так, у романі Валерія Шевчука *На полі смиренному* автор у бароковій манері будує розповідь у вигляді міні-життеписів, стилізованих під життя, що є абсолютним порушенням владних приписів текстотвірного канону.

Нетиповою для соцреалізму була суб'єктивно-ліризована манера викладу, з її калейдоскопічністю, нанизуванням філософських смислів, образів та символів. Так, у творчості Валерія Шевчука є наскрізний образ-символ вічного мандрівника, людини-шукача істини та своєї дороги в житті: «– Все життя, яке минає, синку, – сказала Марія Яківна Хлопцеві, – це окремі сценки й картини, обличчя й епізоди. Ми їх стільки розгубили по дорозі! Але є одне, Хлопче, – вона подивилась на вечірнє небо, що гаряче палало над околицею, – це наша присутність у всьому. Наша присутність – це і є та дорога, яку я так часто останнім часом бачу.»³⁴ Символічного значення набуває образ синьої дороги, що можна трактувати і як пошук себе («Помалу відступав він у глибину зеленого сутінку, дощ шумів і плескотів, і дивився він сумно, а зелений сутінок розцвів несподіваним світлом – попереду лежала прозора куля, і він уже мав увійти до неї. Саме туди вела синя, мерехтлива дорога, по якій ішов, а позаду лишалася хата із печальною жінкою і з веселими дітьми...»³⁵), і як нескінченний рух життя («Тепер, коли минуло від тої хвили стільки часу, Марія любить часом, впоравшись із обідом, вийти в сад, сісти на ту ж таки садову лавочку і пуститись у такі солодкі й далекі мандри. Вона незмінно бачить при тому перед собою нешироку синю дорогу і мимохіть ступає на неї, щоб трохи там проходитися.»³⁶), і як циклічну дорогу поколінь («Серед неба світив місяць, і був він у ту ніч такий яскравий, що дорога, по якій вони йшли, засвітилася синім вогнем. Микола обережно взяв її під руку, і вона довірливо подалася до нього: мали пройти по тій дорозі

³² Горнятко-Шумилович, А., *Проза Валерія Шевчука: традиційне і новаторське*, Щецин 2001, 32

³³ Там само, 41.

³⁴ Шевчук, В., *Дім на горі*, Київ 2011, 158.

³⁵ Там само, 55.

³⁶ Там само, 133.

десять років. Через рік до них прилучиться на їхньому шляху ще один супутник, і наприкінці десятого року стане їх семеро.»³⁷) тощо. Таке художнє різноманіття кристалізувало стилістичну поліфонію химерної прози, наповнювало її глибоким інтелектуалізмом: «Література 70-х років, особливо їх другої половини, позначена рішучим прагненням розширити можливості реалістичного зображення, яке тривалий час уявляли невіддільним від зображення життя у „формах самого життя“. І тут найбільше показовими є інтелектуалізація та романтизація прози. Здавалося б, це зовсім різні процеси. Але романтизація та інтелектуалізація – рідні сестри, їх об'єднує єдиний принцип «зміщення»: зміщення реалістичних пропорцій, що копіюють життєві. Якщо інтелектуалізація веде до зміщення пластичності в ім'я розширення, пояснення авторської думки, то романтизація зміщує життєві пропорції заради підсилення, формування свого емоційного впливу на читача.»³⁸ Так, закінчення роману *Лебедина згря* наче «випадає» з іронічно-гумористичного контексту твору, наповнюючи текст чимось надзвичайно глибоким та важливим: «Земле! Ти народжуєш нас неначе для того, щоб ми звіряли тобі своє горде серце. Ми нікуди не можемо подітися від тебе, як од власної долі, і хоч куди б заносили нас урагани часу, але як тільки вони вщухають і починають ледь виднітися твої обрії, то ми знову прагнемо до тих місць, де вперше побачили тебе з коліскової висі, наче перекинуту горілиць, потім з отих віконечень маленьких, у чотири шибки – прагнемо на ті споришеві подвір'я, де ми вперше ступили на тебе босоніж, звідали твоє тепло й зачули в жилах своїх твою незміряну силу. Тож лишень тобі дано повертати лебедині зграї з далеких світів...»³⁹

Осібне місце у дослідженні химерної прози як іншої у системі соцреалізму займає образ оповідача. Завдяки особливій манері викладу простежуємо безпосереднє «входження» автора у структуру тексту. Автор стає «всюди-присутнім» та «все-знаючим». На думку В'ячеслава Брюховецького, саме оповідач є визначальним чинником, який розгортає філософську напругу, розширює часові межі, синтезує химерне та реальне.

Цікавим є трактування химерної прози з позицій постколоніальної критики, що розширює бачення не-соцреалістичного чи навіть *анти*-соцреалістичного у текстах всередині системи. Так, Марко Павлишин вказує на «палімпсестну» опозицію Шевчукових творів до влади. Він зазначає, що завуальовано порушуючи алгоритми творення соцреалістичних текстів, автор свідомо іде на розхитування соцканону зсередини: «Заперечення авторитету центру прямим текстом неможливе, воно мусить виникати тільки як

³⁷ Там само, 81.

³⁸ Бочаров, А., Уроки и перспективы, *Дружба народов*, 1980, № 7, 231.

³⁹ Земляк, В., *Лебедина згря*. Зелені млини, Київ 1977, 282.

одна з можливих реалізацій езопівського тексту.»⁴⁰ Про таке свідоме використання «езопової мови» згадує й Анна Берегуляк («у межах негласно дозволених способів протесту – найчастіше езопової мови»⁴¹), і Анна Горнятко-Шумилович («на рівні концептуальної умовності символіка твору не вичерпується одним прочитанням. Вона відкрита щонайменше для двох інтерпретацій: прямої, згідної з офіційною ідеологією, і політичної – езопівської»⁴²).

Використання дворівневої оповіді сприяє народженню підтекстів. Використання античних, біблійних, середньовічних імен, назв, мотивів, образів відсилають нас до багатошарового підтексту, адже це не стилізація, а глибоке філософське наповнення роману. Автор вводить читача в іншу смислову площину, посилює концептуальну умовність, спонукає проводити паралелі між сучасним і минулим, між могутнім Вавилоном Міжріччя та побузьким селом Вавилон. Невипадково письменник обирає таку назву: Вавилон був містом-фортецею, що захопив цар Кир, проте і в таких умовах місто залишалось культурним та науковим центром, адміністративною столицею Перської імперії; місцем, де знаходиться одне з семи чудес світу – Вісячі Сади Семіраміди. Побузький Вавилон – це сучасний центр всесвіту для багатьох людей тут-і-зараз, це місце, де твориться історія, не менш важлива, аніж тисячі років назад. У підтексті роману можна відчитати і прихований сенс: Вавилон став заручником радянської влади, він окупований і занепадає. Використання ліризовано-іронічного опису села, його маргіналізація на перших сторінках є спеціальним прийомом контрасту, що використовує автор, щоб згодом підкреслити важливість кожної історії, кожної людини, кожної епохи і будь-якого простору.

У межах проблеми дослідження химерної прози, яка відкидає соціалістичне поняття «позитивного героя», варто говорити і про перехід від типізації до індивідуалізації образів-героїв. Послугуючись класифікацією Андрія Кравченка, такий різновид «нежиттеподібного» можна визначити як «характерологічну умовність»: художня специфіка твору зумовлена особливим типом героя, який є носієм певної ідеї, відтак конструюється він дуже осмислено. У химерній прозі цей процес особливо загострений, оскільки ідея розщеплюється в образі чи конфлікті, «персонажі роману, переростаючи

⁴⁰ Павлишин, М., Мітологічне, релігійне та філософське у прозі Валерія Шевчука, in: *Канон та іконоста*, Київ 1997, 154.

⁴¹ Берегуляк, А., Магічний реалізм та літературний міф – зцілення чи панацея у постколоніальному контексті? («Дім духів» Ісабель Альєнде та «Дім на горі» Валерія Шевчука), *Сучасність*, 1993, № 3, 68.

⁴² Горнятко-Шумилович, А., *Проза Валерія Шевчука: традиційне і новаторське*, Щецин 2001, 46.

в образи-ідеї, все ж лишаються реальними в своєму оточенні»,⁴³ відбувається процес «поєднання сюжету ідеї з сюжетом дії».⁴⁴

Важливо зазначити, що з появою химерної прози відбулися зміни в літературній іконографії. З'являється новий тип героя: герой-філософ, герой-митець, герой-споглядач, герой-інтелігент, герой-шукач істини. Подібно, як і в соцреалістичних текстах, героїв химерної прози часто ідеалізують. Однак ця ідеалізація іншого ґатунку. Зазвичай вони наділені рисами химерності, міфічності чи містицизму. Відтак у героїв химерної прози часто «перебільшується, підкреслюється певна якість характеру, свідомо порушується зовнішня правдоподібність».⁴⁵ Так, згадаймо Сатановського (*Три листки за вікном*), який умів роздвоюватися, Івана Шевчука (*Дім на горі*), який мав дар яснобачення, відмування Меланки (цикл оповідань *Голос трави*), чи роман Олександра Ільченка *Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця*, коли правдоподібність зводиться нанівець саме завдяки «химерностям», що їх використовує автор: «Попросив колись молоденький чорт нашу дівку: / – Навчи лишень мене співати. / Дівка того чорта й осіддала: / – Неси мене, каже, куди знаєш: я буду співать, а ти вчись. / Ухопилась дівка за шерсть, поніс її чорт у ліси, в чагарі, де терни, де глоди, але тільки сам обідрався, що й шерсті на ньому вже не лишилося, а дівка – ціла, та все співа. / – Коли ж ти, клята душе, наспіваєшся? – питає чорт. / – Та, – каже дівка, – ще й половини не переспівала. / – Уйми лишень: там словечко, там – два. / – 3 пісні слова не викинеш! / Та й співала дівка, поки чорт не гигнув ... / От скільки в нас пісень! Та ще й яких: і чорта вбити можна!»⁴⁶

Духовний світ героїв дуже ускладнений, часто всередині них борються протилежності – добро і зло, спокій та агресія, інфантильність та рішучість. Така складність, на думку Миколи Ільницького, пояснюється тим, що герой «усе частіше стоїть перед необхідністю внутрішнього вибору, і вибір цей визначає його соціальну позицію та моральні якості».⁴⁷ Так, у романі Олександра Ільченка *Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця* автор серед усього гумористичного та казкового виводить на перші позиції проблему відповідальності митця (йдеться про боротьбу Мамай із своїм творінням Однокрилом – намальованим казковим богатирем, який ожив і перетворився у гетьмана-зрадника): «То ж була його біда, Козакова, той Однокрил, ганьба його, прокляття, і, знехтувавши колись життєву правду, за що мистецтво завше страшно мстить, Мамай, художник, карався й мучився

⁴³ Там само, 44.

⁴⁴ Ільницький, М., *Людина в історії: сучасний український історичний роман*, Київ 1989, 264.

⁴⁵ Кравченко, А., *Художня умовність в українській радянській прозі*, Київ 1988, 115.

⁴⁶ Ільченко, О., *Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця: (український химерний роман з народних уст)*, Київ 1958, 112.

⁴⁷ Ільницький, М., Від епічності... до епічності, *Дніпро*, 1981, № 12, 140.

потому все життя. / Ось чому ніколи вже не малював Козак людей, хоч митцеве серце того й прагнуло, але він боявся від бога ще гіршої кари, як цей Однокрил. / Деякі, правда, потомні художники, нехтуючи відповідальністю перед народом, бога не боялись і малювали, замість людей, ангельські лики, мало не з німбами, мало не з крилами, ложно пориваючи їх некрилаті душі на тому пір'ї чи не до самих небес, але ж і їх спостигала завше кара за нещирість і неправду.»⁴⁸

Тема творчості як таїнства, як Божого дару була ще однією нетиповою рисою художнього тексту часів соцреалізму. Таке тлумачення споріднювало химерну прозу з бароковими текстами: «Він знову схилився над білим полем, і знову клалися й клалися на папір літери, вив'язувались у слова, які спліталися потім у речення [...] Іван наповнювався від того тихим світлом, тихим світлом горів він, викладаючи на папір слова й речення, – впливали вони з нього, як вода.»⁴⁹ Творчість тлумачили не як здійснення владних приписів та постанов, а як благодать, як акт умиротворення, з бароковим світовідчуттям та розумінням творчого акту. Валерій Шевчук у новелі *Полиновий тлін* описує процес творення Троїцького собору. Головний герой новели Погребняк розуміє творчий процес як шлях шукань і осяння, як благословення Боже і благодатний дар, посланий Господом: «А коли запалало всіма несамовитими й гарячими барвами небо, Яким Погребняк почав повзати по видолинку, визбируючи сухі бадилини. Рухи його поступово влагоджувалися, і вже перестали тремтіти пальці – поступово Яким оживав [...] Знесилів аж під ранок. У руках його стояв храм [...] І раптом побачив у небі, там, де виростала срібна, осяяна ранішнім сонцем хмара, свій храм. Веселий, сонячний храм із соснових дощок, який раптом ожив у небі, і вдарив на його і ранку честь усіма своїми мідними, а може, й золотими дзвонами.»⁵⁰

По-іншому розвиває тему творчості Василь Земляк. У притаманній йому манері гри контрастів вибудовує образ поета-сировара Володимира Яворського. Автор, поєднуючи в особі Володі і поета, і сировара, наче висміює радянську тезу про кожную радянську людину як «героя трудового фронту»: «Вдень Володя Яворський варить сир, а вночі пише вірші. Соснін був од них у захопленні, новому ж ватажкові комуні бог не дав хисту розумітися на тому, але не уявляє собі комуні не так без поета, як без сировара, гадаючи, що той не так прославляє комуну своїми віршами, які зрідка друкує місцева газета, як червоними головками сиру, що ними комуна торгує одна на ціле

⁴⁸ Ільченко, О., *Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця: (український химерний роман з народних уст)*, Київ 1958, 109.

⁴⁹ Шевчук, В., *Дім на горі*, Київ 2011, 147–148.

⁵⁰ Шевчук, В., *Полиновий тлін*, in: *Дерево пам'яті: книга українського історичного оповідання*, Київ 1995, вип. 4, 152–154.

Побужжя.»⁵¹ Схожу ситуацію знаходимо і у Володимира Дрозда. Так, у повісті *Ирій* автор іронічно натякає на примітивізм та низьку художню вартість соцреалістичних текстів: «– І стихі, і вірші, Параско, – се баловство. Се таке, що кожен зуміє, ось хоч би і я, аби гулящий час був. Для віршів великого ума не треба, це не кредит-дебет рахувати, де за кожною цифрочкою – велика копійка. Вулиця-куриця, коза-лоза, – ось уже й вірш.»⁵² Приховану критику соцреалізму зустрічаємо і в Євгена Гуцала – в образі художника, який винайшов теорію «рухомого живопису», згідно з якою зображувати світ треба так реально, щоб «оця корова, намальована на стіні, доїтиметься! [...] Я мрію про той час і про таку силу мистецтва, себто рухомого живопису, коли намальована череда даватиме молоко і масло, сир і сметану».⁵³ Введення в текст такого моменту не є простою фантазмагорією автора, адже радянська критика за умов лібералізації канону дала добро на використання фантастичного елемента, яке «має до того стикатися з реальним, що ви повинні майже повірити йому».⁵⁴ Це своєрідна іронія над соцреалістичними текстами, що при змалюванні нового майбутнього давали відчуття того, що не існує, але того, у що всі вірять чи вдають, що вірять.

Ще однією рисою, що вирізняла химерну прозу від типово соцреалістичних текстів, була так звана «ситуаційна умовність»⁵⁵ під якою слід розуміти романне середовище. У химерному тексті таку специфічну та нетипову ситуацію забезпечують «умовні» засоби – міфологізм, казковість, гротескність, фантастичність, іронічність, використання символів, ірреальних сновидінь тощо. Вони є важливими текстотвірними чинниками побудови тексту, «спільним художнім нервом»⁵⁶ химерного твору, у якому фольклорність, тяжіння до традиції та «утвердження історизму як неперервності процесу життя»⁵⁷ стають домінантами: «Ця сила зв'язку поколінь в українській прозі найвиразніше пробилася крізь призму фольклорних асоціацій, фольклорного світовідчуття (вертепність цапа Фабіана в *Лебединій зграї*, піднесення небилиці до фольклорного образу в *Ирії* В. Дрозда, „історичні марення“ героїв роману *Оглянься з осені* В. Яворівського тощо), але така призма не знижує вагомості проблематики.»⁵⁸

Така «ситуаційна умовність» добре простежується на прикладі роману *Дім на горі*. Саме завдяки міфологізму, фантастичності, введенню в текст

⁵¹ Земляк, В., *Лебедина зграя. Зелені млини*, Київ 1977, 30.

⁵² Дрозд, В., *Ирій*, т. 2, Київ 1989, 13.

⁵³ Гуцало, Є., *Позичений чоловік. Приватне життя феномена*, Київ 1982, 369.

⁵⁴ *Русские писатели о литературном труде*, т. 3, Ленинград 1955, 155.

⁵⁵ Кравченко, А., *Художня умовність в українській радянській прозі*, Київ 1988, 10.

⁵⁶ Ільницький, М., Від епічності... до епічності, *Дніпро*, 1981, № 12, 142.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

символів, використанню сновидінь, спогадів, галюцинацій автор будує химерне романне середовище. Валерій Шевчук часто вплітає у текст «химерні» елементи. Так, сни наповнюються фантастичними та демонологічними сюжетами, набувають ознак віщих, вражають своїм символізмом: «Оксана прокинулась у той ранок раніше. Снівся їй джэнджурик, вона тікала від нього, а він здоганяв. Снилось, що стала вона птахом, знялася й летіла, а джэнджурик біг за нею слідом і тяг угору руки [...] Вона йшла по якійсь синій дорозі, біля неї поруч ступав, накульгуючи, батько, і йшли вони до крихітного будиночка, по дорозі якого сиділа стара як світ бабуся. В небі пливали великі сферичні тіла, і в тих сферах проглядали людські подobenства: витягнуті й зміщені, наче у кривих дзеркалах, їй стало страшно на тій дорозі, хоч вона добре знала, що то за шлях – світ колишніх людей та відлетіле життя.»⁵⁹

Апелюючи до нового тлумачення соцреалізму як відкритої системи, критики намагалися запропонувати «наукове» пояснення відходу від «зображення життя у формах самого життя» та звернення до таких «нежиттєподібних» елементів, як народні вірування, міфи, фантастичні уявлення, казково-легендарні образи, що «не є відходом від реальності, а навпаки, означає глибше, правдивіше проникнення в життя минулого, достовірну „реконструкцію“ світобачення людини тих часів, про які йде мова».⁶⁰ Так, фольклорні мотиви, демонологічні замальовки, барокові символи та образи створюють *анти*-соцреалістичну картину. Втрата ідеально вишколеного звучання тексту деформувала соцреалістичну схему. Химерна проза активно використовувала просту народну мову, часто лайку, жарти, народні афоризми, гумор, бурлеск, діалекти, демонологічну лексику тощо. Таку особливість химерної прози не можна зводити лише до розважальної, пародійної чи викривальної функції. Часто вся ця «сміховина» має глибинно-іронічний чи інтелектуальний підтекст; нерідко слугує автопародією; інколи це сміх в агонії через людську драму чи трагедію, через екзистенційне переживання своєї власної людської катастрофи; вряди-годи це ідеологічна опозиція до владної системи, що слугує засобом порятунку та збереження-себе. Власне про це писав Іван Денисюк: «...на перший погляд – це „химерність“, але вона підпорядкована інтелектуалізації тексту...»⁶¹ Так, приміром, Євген Гуцало, синтезуючи гумор та філософську глибину, звертається до теми життя і безсмертя. Роздумуючи про швидкоплинність життя, про сенс його наповнення, про смерть як компонент кожної «людської дороги», автор *Позиченого чоловіка* в «химерній» манері згадує про пропозиції щодо радіо у кожному гробі, адже життя

⁵⁹ Шевчук, В., *Дім на горі*, Київ 2011, 276–277.

⁶⁰ Кравченко, А., *Художня умовність в українській радянській прозі*, Київ 1988, 32.

⁶¹ Горнятко-Шумилович, А., *Проза Валерія Шевчука: традиційне і новаторське*, Щецин 2001, 151.

швидкоплинне і смерть чекає на кожного. Навіть коли Євген Гуцало, використовуючи легку іронію, «знижує градус» своїх філософських роздумів над осмисленням плинності життя, все ж відчувається глибинна барокова нота в його голосі: «Та найбільший жаль жалить серце тому, що – набравши землі, худоби, грошей, машин, одягу, харчів – з плином життя свого плавкого, мов вода, людина десь на схилі віку має все втратити...»⁶²

До слова, барокові риси є ще однією не-типовою рисою в межах соцреалістичної системи. «Бароковість» доволі часто трапляється у химерній прозі. Зокрема, дослідники вказують на барокову манеру письма Євгена Гуцала,⁶³ на схожість «комедії» Олександра Ільченка зі шкільною драмою,⁶⁴ першоджерелом роману Валерія Шевчука *На полі смиренному* називають *Києво-Печерський патерик*,⁶⁵ апелюють до традиційних образів Бога, Життя, Смерті, святих, апостолів, до барокового світовідчуття, якому притаманне порівняння життя з театром тощо.

На завершення варто наголосити, що химерна проза значною мірою скорегувала текстотвірний канон соцреалізму, розвиваючи нові поетикальні практики, створюючи глибинний філософсько-етичний підтекст, вносячи інтелектуальну напругу, посилюючи асоціативність, розвиваючи ліризовану оповідь, широко використовуючи міфи, елементи фантастики та казки, іронію, сміхові елементи, пародіювання тощо. Якою б не була реакція тогочасної критики на подібні зміни у літературі, включно з пошуком аргументів щодо «шкідництва» такого розширення соцреалістичної схеми і твердженням про «безнадійний крок назад, який штовхає творчість до декоративної імітації, метикованих алегорій, дешевого іронізування»,⁶⁶ химерна проза все ж таки спонукала до розкитування соцреалістичної схеми зсередини і стала своєрідним мистецьким містком від фази деканонізації, у якій канон розширюється та втрачає свою обов'язковість, до постканонічної фази, коли канон перебуває на стадії розпаду.

⁶² Гуцало, Є., *Позичений чоловік. Приватне життя феномена*, Київ 1982, 328.

⁶³ Рябчук, М., «Осяяння» і саяво прози, *Жовтень*, 1981, № 6, 135.

⁶⁴ Кравченко, А., *Художня умовність в українській радянській прозі*, Київ 1988, 97.

⁶⁵ Горнятко-Шумилович, А., *Проза Валерія Шевчука: традиційне і новаторське*, Щецин 2001, 70.

⁶⁶ Кубилюс, В., *Формирование национальной литературы – подражательность или художественная трансформация*, *Вопросы литературы*, 1976, № 8, 56.

ABSTRACT

**Destruction of the System: Chimeric Prose and Deformation
of Socialist Realism Canon in Ukrainian Literature**

Ulyana Fedoriv

Liberalization of social life in the 50's and 60's of the 20th century and the change in the contemporary picture of the Soviet world influenced the processes of final deformation of Socialist realism canon. This article traces the features of the modernization of Ukrainian Soviet literature and the specifics of the process of loosening the canon and, subsequently, its disruption. The need to “talk about something else” and “in a different way”, the search for ways out of the main plot, attempts to expand the framework of the canon, pointing to “painful” points of Socialist realism, actively contributed to its genre-thematic transformation. It can be considered as a new integral offer within the framework of the existing system of Socialist realism, a conscious escape outside Socialist realist framework, the result of a compromise between the internal need for expansion or violation of the social channel and the imperatives concerning a “true, historical reflection of reality”. The conscious escape outside of Socialist realism framework as one of the mechanisms of loosening canon from inside is mainly analyzed by an example of Ukrainian chimeric prose, which can fairly be called Non-socialist realism within the closed system of Social realism. Analyzing the mechanisms of transformation and the use of “conventionality” in Socialist realism, attention is focused on the four types of “lifelessness” in Soviet prose at the time: conceptual convention (two story plans), characterological convention (the feature of the creation of characters and heroes), situational convention (an unusual plot), and conventional manner of narration (lyricized story).

Key words: Chimeric Prose, Socialist Realism, Canon Deformation, Conventionality, Genre-thematic Transformation.

Doc. Ulyana Fedoriv, Ph.D. (ulyana.fedoriv@lnu.edu.ua) is an Associate Professor at the Department of Literary Theory and Comparative Literary Studies at the Faculty of Philology, Ivan Franko National University of Lviv. Her research focuses on Theory of the Literary Canon, Socialist Realism, Postcolonial Studies and Trauma and Memory Studies.

Марцін Гачковський

ГАЛИЧАНИ «У ПОЛОНІ ВЕЛИКОЇ УКРАЇНИ»:
РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ (ДРУГА ПОЛОВИНА
XIX СТОЛІТТЯ – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)
В СПОГАДАХ УЧАСНИКІВ
(ВИБРАНІ ПРОБЛЕМИ)

Галичина – «український П'ємонт»?

«На карті світу є такі місця, де програєш уже через те, що народився саме тут. У XIX столітті австрійська Галичина була одним із них»,¹ – зауважив Ярослав Грицак, нагадавши про погану славу цього периферійного краю та сумнозвісні проблеми його економіки. Убогість і загальне запізнення цивілізаційного розвитку створювали досить сумний образ Галичини. Польський автор Станіслав Щепановський представив детальну характеристику економічної ситуації Королівства Галичини і Лодомерії в розвідці *Злидні Галичини в цифрах*,² назва якої стала синонімом скорботного становища місцевої людності.

Буденні негаразди супроводжувалися бурхливим політично-культурним життям в умовах конституційної Австро-Угорської монархії. Одним із феноменів епохи стала поява в Галичині впливового національного руху русинів-українців. Під Габсбурзьким пануванням активно розвивалося суспільне і культурно-освітнє українське життя, існували політичні партії європейського зразка, діяли видавничі товариства, кооперативні спілки тощо. Успіхи українства відзначали із занепокоєнням польські спостерігачі.³

¹ Грицак, Я., *Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)*, Київ 2006, 27.

² Szczepanowski, S., *Nędza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego*, Lwów 1888. На злам століть оприлюднено значно більше подібних публікацій (приклад: *Bieda nasza! Głos w sprawie położenia ekonomicznego Galicji*, Kraków 1886; Danielak, M., 3.765.702 *analfabetów: Śląsk, Galicya, W. Ks. Krakowskie*, Kraków 1886; Ciompa, P., *Drożyzna w Galicyi i nędza urzędnicza*, Lwów 1913).

³ «Наші перспективи в Галичині є некорисними. Доля англійців у Ірландії, німців у чеських краях та ймовірна доля німецької національності в Верхній Сілезії мусять тут бути поганою ворожбою», – передбачав Францішек Буяк. (Bujał, F., *Galicya, t. 1, Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo*, Lwów 1908, 148).

Наприкінці XIX століття центр українського національного руху був розташований на захід від річки-кордону Збруч. «Коли порівняємо український національний розвиток в Австрії й Росії, – писав юрист та національний діяч Михайло Лозинський (1880–1937, галичанин), – побачимо велику різницю в користь австрійської України. Коли ідеал Кирило-Мефодійського Брацтва був радше політичною мрією, ніж реальною політичною програмою, – в австрійській Україні в той самий час побіч такого самого ідеалу самостійності України зродила ся також ідея політичної автономії як реальна програма з усіма виглядами на здійснення [...]. Коли російська Україна наслідком революції 1905 року ледви одержала змогу проявляти національне життя в сфері громадянської самодіяльності, – австрійська Україна здобула в той самий час перші основи національної автономії.»⁴ Цей стрімкий розвиток став можливим після переїзду до Галичини – внаслідок антиукраїнських репресій із боку царату – видатних політичних і культурних діячів із Наддніпрянщини.

Найімовірніше, саме серед наддніпрянських емігрантів народилася концепція українського П'ємонту – Галичини-ядра, яка мала би стати основою для об'єднання всіх українських територій.⁵ Подібного значення надавали Галичині (а власне: всій австрійській Галиції) й польські патріоти. За словами Володимира Барвінського, саме тут була «точка Архімедеса, з котрої може успішно подвигнути русин свою, поляк свою національну справу».⁶

Поняття «Галичини» досить неоднозначне. Найчастіше цим терміном означають східну частину Королівства Галичини і Лодомерії, з перевагою україномовного населення. Це здебільшого територія, обмежена річками Збруч (зі сходу) та Сян, з певними відхиленнями на захід, яка після 1921 року складала переважну частину трьох південно-східних воєводств Польщі, а сьогодні обіймає території львівської та івано-франківської областей і центральної та південної Тернопільщини.⁷

⁴ Лозинський, М., *Галичина в життю України*, Відень 1916, 21.

⁵ Чорновол, І., *Польсько-українська угода 1890–1894 рр.*, Львів 2000, 40–58.

⁶ Там само, 338.

⁷ Детальніше див. Кубійович, В., *Етнографічна карта південнозахідної України (Галичини)*, Львів 2007; Batowski, H., *Pojęcie polityczne Galicji Wschodniej*, in: *Українська думка політична в XX столітті*. Red. M. Pułaski, Kraków 1993, 33–43; Hryciuk, G., *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*, Toruń 2005, 25–28; Сухий, О., *Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст.*, Львів 1997, 13.

Від русинів до українців

До найважливіших завдань, які ставили перед собою українські інтелігенти в Галичині, було розповсюдження серед населення «всеукраїнської» ідентичності, самої назви «Україна» та етноніму «українець». «Ідентифікація з тією чи іншою групою означає встановлення меж, за якими приписувані цій групі ідентичності втрачають свої властивості. Майже завжди ці межі є уяв(ле)-ними – не у тому сенсі, що вони реально не існують, а в тому, що єдиний реальний спосіб їхнього існування є уявлення. Відповідно, вони не є заданими раз назавжди та наперед, а конструйованими, змінюваними й залежними від обставин. Бути українцем у XIX столітті не обов'язково означало набір тих самих значень, що у XX столітті [...] Та вже зовсім ніякої заданості не було у перетворенні галицьких русинів на українців»,⁸ – констатує Я. Грицак, посилаючись на концепцію нації як «уявленої спільноти», творцем якої є теоретик націоналізму Бенедикт Андерсон⁹. Процес «уявлення» єдиної політичної української спільноти та ідея соборності, а зокрема й галицько-наддніпрянські відносини на зламі XIX і XX століття – ключові питання українського інтелектуального дискурсу. Особливо цікаво й важливо досліджувати еволюцію політичної орієнтації та процеси формування загальноукраїнської ідентичності галицьких інтелігентів. Проте ці питання досить рідко стають предметом цілісних наукових досліджень.¹⁰

«Україна Австрійська і Україна Російська однак нам рідні, і жадні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу і, аби була в нас моральна міць, то ні нас не зможуть відірвати від Галичини, ні Галичини від нас, бо ідеї, духа розірвати на два шматки не можна, як нічим не можна спинити Дніпрову течію...»,¹¹ – заявляли члени братства тарасівців у програмному документі (*Profession de foi молодих українців*), що 1893 року був уперше проголошений у Харкові, а опублікований у Львові. «Однієї, єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від гір Карпатських аж по Кавказькі»,¹²

⁸ Грицак, Я., *Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)*, Київ 2006, 17.

⁹ Андерсон, Б., *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*, Київ 2001.

¹⁰ Чи не єдина монографія на цю тему: Райківський, І., *Ідея української соборності в підавстрійській Галичині (XIX – початок XX ст.)*, Івано-Франківськ 2016. Дуже якісний популярний нарис: Аркуша, О., Модернізація українського суспільства на початку XX століття: приклад Галичини, in: О. Аркуша – К. Кондратюк та ін., *Час народів. Історія України XIX століття*, Львів 2016, 314–355 (особливо: 350–366).

¹¹ Програмові засади Братства Тарасівців, in: *Українська суспільно-політична думка в XX столітті*. Упор. Т. Гунчак – Р. Сольчаник, т. 1., [б.м.в.] 1983, 23.

¹² Міхновський, М., Самостійна Україна, in: *Українська суспільно-політична думка в XX столітті*. Упор. Т. Гунчак – Р. Сольчаник, т. 1., [б.м.в.] 1983, 70–71.

хотів також і російський підданий Микола Міхновський (1900). Ідею соборності – переконання про національну єдність та неодмінне існування всеукраїнської спільноти – плекали українські патріоти з обох боків Збруча.

«Але на шляху реалізації цієї ідеї, – пише Я. Грицак, – стояло багато перешкод, і не всі вони були пов'язані з політичною роз'єднаністю українських земель. Кордон між підросійською й півдавстрійською Україною відповідав відмінностям у віросповіданні, мові, звичаях між двома гілками українського народу. Ці відмінності ще більше посилювалися розходженням політичних програм і соціального складу національних рухів серед наддніпрянських і галицьких українців. Відмінності між галичанами й наддніпрянцями були настільки суттєвими, що сучасні дослідники говорять навіть про існування двох „субнацій“.»¹³

Американський історик Роман Шпорлюк, розмірковуючи про те, чому греко-католицькі мешканці Галичини не створили окремої «малої нації» та про причини остаточної перемоги всеукраїнської ідентичності серед галицьких русинів, висловлює погляд, що вирішальним чинником могла бути загроза з боку поляків: «По-перше, Україна мала культурні ресурси, які давали галичанам можливість компенсувати культурну та соціальну відсталість, робили їх конкурентоспроможними щодо польської культури, суспільства й політикуму. По-друге, входячи до складу України, галичани ставали частиною національної спільноти, більшої за Польщу. Не випадково вони називали її Велика Україна. Поза межами цієї України галицька спільнота дорівнювала за чисельністю словакам чи литовцям. Можливо, відчуття того, що саме Україна дає їм шанс на виживання у протистоянні з поляками, підштовхнуло католиків-галичан до об'єднання з православним Сходом – проти католиків-поляків.»¹⁴

Отже, гострота конфлікту з поляками мала істотний вплив на силу українського руху в Галичині. Однак, як додає британський дослідник Ендрю Вільсон, сама Велика Україна не обов'язково мусила піти спільним шляхом із Галичиною.¹⁵ Зрештою, вищенаведена теорію Р. Шпорлюка – яка дещо нагадує відомий лозунг галицьких русофілів: «...краще втопитись у російському морі, ніж у польській калабані»¹⁶ – важко перевірити. Більш достеменні результати дає дослідження мотивів вибору національної ідентичності окремими особами

¹³ Грицак, Я., *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття*, Київ 1996, 81. Про дві «субнації» див. Каппелер, А., *Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння*, in: *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Ред. Я. Ісаєвич та ін., Київ 1992, 104–119.

¹⁴ Шпорлюк, Р., *Україна: від імперської окраїни до незалежної держави*, in: *Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі)*, Київ 2000, 267–268.

¹⁵ Вільсон, Е., *Українці. Несподівана нація*, Київ 2004, 195.

¹⁶ Грицак, Я., *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття*, Київ 1996, 75. Інший варіант: «у польському болоті» (Wereszycki, H., *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 2015, 209).

(одинацями) чи політичними середовищами, якщо збереглися письмові свідчення. Сам феномен націй, які – за Еріком Гобсбаумом – формуються «по суті зверху, але які не можна зрозуміти без аналізу знизу, тобто в термінах припущень, сподівань, потреб, прагнень і інтересів простих людей»,¹⁷ – виходить поза межі спрощених аналізів.

Під час українського «націєтворення» у Галичині ключовими були негативні вибори – відкидання польськості та заперечення ідентифікації з «великоруською» спільнотою. Наприкінці ХІХ століття русофільська орієнтація – називана зневажливо «москвофільською» – почала виразно поступатися «українській» ідентичності. Американський вчений Тімоті Снайдер звертає увагу на ще одне – дещо парадоксальне – явище з царини «(пере)творення» націй та зміцнення «уявних політичних спільнот» у Галичині: «Щоб впевненіше висувати свої вимоги, галицькі українофіли та москвофіли посилались на невідому, але велику групу слов'ян на сході. Ці подібності допомагають нам побачити, чому багато осіб могли перейти з москвофільства на українофільство, не вбачаючи в цьому суперечності.»¹⁸

Для «українофілів» проблемою були також непорозуміння з «російськими» українцями. «Вирішальне значення, – стверджує Я. Грицак, – мала спільна згода обидвох еліт – наддніпрянської й галицької – творити спільну націю.»¹⁹ Сприйняття такого висновку жодною мірою не означає, що дослідник українського національного руху в Галичині повинен некритично ставитися до провідного наративу сучасної української історіографії, згідно з яким «тернистий шлях до соборності»²⁰ був непохитним, послідовним та закономірним процесом, що відбувався паралельно в усіх українських регіонах, – які впродовж століть зберігали в історичній пам'яті генетичну «єдність народу»²¹ – і для якого не було жодної альтернативи.

Приватна/ідеологічна батьківщина

«Батьківщина – не географічне поняття, – писав польський соціолог Станіслав Оссовський, – яке можна схарактеризувати без апелювання до психічних

¹⁷ Гобсбаум, Е., *Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року: програма, міфи, реальність*, Київ 2010, 18.

¹⁸ Снайдер, Т., *Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999*, Київ 2012, 158.

¹⁹ Грицак, Я., *Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття*, Київ 1996, 81.

²⁰ Див.: Гошуляк, І., *Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки)*, Київ 2009.

²¹ Курас, І., *Етнополітологія. Перші кроки становлення*, Київ 2004, 173.

позицій певної сукупності людей. Певна територія стає батьківщиною лише тоді, коли існує група людей, що ставляться до неї певним чином і певним чином формують її образ. Тоді для цієї групи цей шматочок зовнішньої дійсності набуває своєрідних цінностей, завдяки яким він і є батьківщиною.»²² Спогади галичан, що прибували на наддніпрянські терени в епоху «національного відродження», красномовно свідчать про те, що їхні зустрічі з Великою Україною завжди супроводжувалися ідеологічними роздумами та приписуванням географічним територіям духовних цінностей.

С. Оссовський запропонував поділ на «приватну батьківщину» та «ідеологічну батьківщину»: «Ставлення до ідеологічної батьківщини не апелює до безпосередніх почуттів одиниці до рідної території та до звичок, що сформувалися завдяки цим почуттям, але не деяких переконаннях: на переконанні одиниці про її участь у певній сукупності, та про те, що ця територіальна сукупність пов'язана саме з цією територією. Моя батьківщина – в цьому ідеологічному сенсі – це земля моєї нації.»²³

Галицька/малоросійська, українська – питання спільної літературної мови

Одна із основних «соборницьких» суперечностей стосувалася мови. Історія української літературної мови в Галичині досить складна. Михайло Максимович (1804–1873, наддніпрянець) відрізняв «малоросійське» та «червононоруське» наріччя у межах «південноруської» мови,²⁴ Михайло Драгоманов (1841–1895, наддніпрянець) – літератури: російську, великоруську, українську та галицьку.²⁵ Внаслідок суперечливого рішення народовців – під впливом поезії Тараса Шевченка – прийняти мову Великої України, тексти, писані на основі церковнослов'янщини, стали «язичієм». Утім, як звертає увагу Міхаель Мозер, «починаючи з довгого ХІХ століття, не лише представники інших народів, але й українці з-поза Галичини часто закидали галичанам, що вони

²² Ossowski, S., *O ojczyźnie i narodzie*, Warszawa 1984, 17–18.

²³ Ossowski, S., *Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny*, in: *Z zagadnień psychologii społecznej. Dzieła*, t. 3, Warszawa 1967, 210; див. також: М. Папіерзьнска-Турек, М., „Mała” i „wielka” ojczyzna w świadomości ludności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej, in: *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Ред. М. Крикун та ін., Львів 2006–2007, вип. 15, 700–707.

²⁴ Максимович, М., *Ответные письма М. П. Погодину, Русская беседа*, 1857, кн. 2, 87. За: А. Миллер, *Украинский вопрос в Российской империи*, Киев 2013, 59.

²⁵ Українець [Драгоманов, М.], *Література російська, великоруська, українська та галицька*, Львів 1874.

розмовляють і пишуть інакше, згідно зі своїми традиціями й згідно з їхніми власними програмами модернізації».²⁶

«Українська нація – це нація анархістів-індивідуалістів: вона не здатна сама до організації, до державності, не здатна навіть одного правопису завести»,²⁷ – нарікав Євген Чикаленко (1861–1929, наддніпрянець). У спогадах за 1910 рік він згадував про проблеми під час редагування київської *Ради*: «Лівобережці кажуть, що газета пишеться малозрозумілою галичансько-польською мовою, а правобережці нарікають, що мова в газеті занадто вже змосковлена.»²⁸ Редактор занотував також характерну реакцію колег на його пропозицію реформи правопису, а саме запровадження окремого писання частки «ся»: «„Щоб нам з галичанами не ділитися, треба нам відділити ся.“ [...] Господи, що знялось! Всі рішучо гостро виступили проти, доводили, що це не має ніяких наукових підстав, що нехай галичани переймають наш правопис, а не ми їхній, бо нас 30 мільйонів, а їх 3 і т. д.»²⁹ Втім, стосунок Є. Чикаленка до «галичанства» був критичним: «Якби не було України російської, то уряд австрійський зовсім не рахувався б з домаганнями галичан, не зважав би на тих три мільйони українців, що живуть в Австрії»,³⁰ – принагідно зауважив він.

«Але, що характерно», – підсумовує лексичні та правописні суперечки Я. Грицак, – «незважаючи на гостроту полеміки, ні одна зі сторін жодного разу не висловила думки про необхідність створення стандартної української літературної мови на основі галицької говірки або ж про вироблення двох паралельних варіантів, одного – для східних, другого – для західних українців. Дискусія закінчилась компромісним рішенням: з одного боку, всі українці повинні мати єдину стандартну мову, що базується на говірці Полтавщини, з іншого боку, галицька говірка не була піддана повному остракізму.»³¹

²⁶ Мозер, М., *Український П'ємонт? Деяко про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови*, Львів 2011, 147. Див також: *Українська мова в Галичині: історичний вимір*. Ред. Я. Ісаєвич та ін., Львів 2011.

²⁷ Чикаленко, Є., *Щоденник (1907–1917)*, Київ 2011, 143. «У нас досі практикується зо скілька правописів; у Галичині є три: фонетичний, етимологічний і зближений до російського. В Україні російській теж зо три ярижний (романівка), заведений указом 1876 р., фонетичний („радянський“), вироблений у 1905 році, третій – яким друкується *Рідний Край* та видання Добродійного товариства, з деякими відмінами від „радянського“, та ще дехто вживає, правда, тільки в листах і дуже вихваляє герцоговинський, чи драгоманівку, з йотами», – підсумовував правописну ситуацію напередодні Першої світової війни Є. Чикаленко (Там само).

²⁸ Чикаленко, Є., *Щоденник (1907–1917)*, Київ 2011, 113.

²⁹ Там само, 142.

³⁰ Там само, 232.

³¹ Грицак, Я., *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття*, Київ 1996, 81.

Наддніпрянці в Галичині. Приклади Драгоманова й Грушевського

На думку Сергія Єкельчика, український національний рух обабіч Збруча «залишався цілісним, монолітним явищем, різнилися тільки форми його прояву в різних умовах».³² Єдність, начебто, забезпечувала співпраця очільників руху – активних як в Росії, так і в Австрії – та «сприйняття певними частинами галицького суспільства наддніпрянців Драгоманова, Антоновича, Куліша як ідейних провідників, нарешті, чільне місце Грушевського в громадському, культурному й політичному житті Галичини 1890–1900-х років, яке збереглося за ним і в Наддніпрянській Україні після його повернення туди».

І справді, ідея української соборності ґрунтувалася на визначних постаттях. М. Драгоманов залишив неоднозначні спогади про свої відносини з «галичанами й другими австрійськими русинами»,³³ але український рух у його висвітленні є далеко не монолітним. Особливо критично він ставився до русофілів. Про свої розрахунки з галичанами М. Драгоманов писав детально в *Австро-руських споминах*. Так, зокрема, 1871 року він зустрівся в Відні з членами товариства Січ. Згадував своє здивування, коли зрозумів, як легко можна образити галицьких товаришів – як-от, скритикувавши принагідно римського папу з приводу його італійської політики. Та найбільше його вразило усвідомлення культурної прірви між ним та земляками з Австрії: «...для них наша Україна сама в собі й у відносинах до Росії terra incognita: ні історії, ні географії, ні порядків наших, навіть літератури спеціально української вони не знали, а вже про книги, писані про Україну ж, та „по-московському“, хоч не питай: так, не знали вони творів ні Гоголя, ні Костомарова.»³⁴

³² Єкельчик, С., *Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття*, Київ 2010, 117.

³³ Драгоманов, М., *Австро-руські спомини (1867–1877)*, ч. 1, Львів 1889, 4. «Доля привела мене в стосунки з австрійськими Русинами Галичини, Буковини й Угорщини більші, ніж це звичайно лучається Росіянам, та навіть, на скільки знаю, й самим австрійським Русинам, котрі рідко виходять поза грانیці кождей своєї провінції» (Там само, 3).

³⁴ Драгоманов, М., *Австро-руські спомини (1867–1877)*, ч. 2, 37. [online: <http://shron2.chtyvo.org.ua/Drahomanov_Mykhailo/Drahomanov_Avstro-ruski_spomyny_1867-1877.pdf>, cit. 2018-02-27]. Утім, Драгоманова дивували навіть спосіб листуватися, «низько-поклонні» форми, гра в карти у львівських кав'ярнях тощо (Там само, 51–52). Чимало інформації про ментальну різницю та взаємні негативні стереотипи містять праці Кирила Студинського (1868–1941, див. зокрема: Студинський, К., *До історії взаємин Галичини з Україною*, Львів 1906; Студинський, К., *Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.: матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною*, Харків – Київ 1931). Дослідження зв'язків «Галичини з Україною» було чи не найосновнішим напрямом діяльності цього вченого; він читав лекції з відродження Галичини в XIX ст. Про «галицько-наддніпрянські» зацікавлення Студинського див.: Райківський, І., *Ідея української*

Критикуючи галичан, М. Драгоманов не знаходив простих способів подолати відмінності між елітами обох країв. «Тепер скажу взагалі, що російські Українці і австрійські Русини можуть зійтись лишень на ґрунті інтересів демосу і всеєвропейських поступових ідей»,³⁵ – передбачав учений. У цілому, М. Драгоманов пов'язував із Галичиною неабиякі сподівання, вбачаючи у ній місток для поширення на Велику Україну західноєвропейських цінностей. Те саме стосувалося й «Угорської Русі» (сучасного Закарпаття), де – на його думку – галицька інтелігенція повинна пропагувати «українофілство» та боротися проти мадяризації та «москвофільства».³⁶ Закидаючи галицьким землякам надмірну консервативність та пасивність, М. Драгоманов наголошував, що через ці вади Галичина не виконує своєї місії.³⁷

Варто зазначити, що М. Драгоманов був федералістом і пов'язаність Велико- та Малоросії вважав природною. Передбачаючи майбутнє поглиблення зв'язків між Галичиною та Наддніпрянщиною, він водночас відзначав, що доцільним буде «затіснити» взаємозв'язки першої із «всеруським» культурним простором.³⁸

Найвидатнішою постаттю, що працювала заради української ідеї з обох боків Збруча був, безперечно, вищезгаданий М. Грушевський (1866–1934, наддніпрянець, народжений у Холмі). Випускник Київського університету, учень Володимира Антоновича, професор Львівського університету та метр української історіографії, який, утім, не лише писав історію, але й сам її творив – важко переоцінити його вплив на утвердження українства в Галичині (зокрема й самої назви «Україна» та етноніма «українець»)³⁹.

Послаблення антиукраїнської політики самодержавної Росії внаслідок Революції 1905 року зумовило повернення М. Грушевського зі Львова до Києва. Тоді – під враженням культурного відродження «підросійських» українців – він висловив свої відомі побоювання, остерігаючи, що шляхи галичан і наддніпрянців можуть ще назавжди розійтись: «...Досі Галичина йшла, а Україна стояла або йшла за Галичиною. Тепер Україна піде своєю відмінною дорогою, і віддалення її від Галичини буде збільшуватися з кожним кроком, коли не подбати про зближення їх доріг. І коли б так кожна пішла своєю дорогою, не дбаючи про се зближення, то за яких 20–30 літ ми мали б перед

націо-нальної єдності в громадському житті Галичини XIX століття, Івано-Франківськ 2012, 19–21.

³⁵ Драгоманов, М., *Листи на Наддніпрянську Україну*, Коломия 1894, 177.

³⁶ Драгоманов, М., *В справі Угорської Русі. Посмертний голос*, Львів 1895.

³⁷ Аркуша, О., Галичина як «український П'ємонт». Модернізація українського суспільства на початку XX століття: приклад Галичини, in: Аркуша, О. – Кондратюк, К. та ін., *Час народів. Історія України XIX століття*, Львів 2016, 351.

³⁸ Драгоманов, М., *Галицько-руське письменство*, Львів 1876, 38.

³⁹ Див.: Плохій, С., *Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського*, Київ 2011.

собою дві національності на одній етнографічній основі, подібно як серби й хорвати, дві частини одного сербського племені, що дали себе розвести політичним, культурним, релігійним обставинам до повного відчуження. Розуміється, галичани й українці не повинні допустити до цього.»⁴⁰ М. Грушевський наголошував на потребі надалі «українізувати» Галичину та підкреслював, що лише Київ може бути єдиним центром українства. А галицька культура, література й мова повинні настільки наблизитись «до української, що зникне та межа, яка ділить тепер „галичанщину“ від „українщини“»⁴¹.

Як не парадоксально, за спогадами Є. Чикаленка, після переїзду на Велику Україну, М. Грушевський скаржився, що йому закидають «обгаличаннювання справжніх українців». «Ми завіряли його, – писав Є. Чикаленко, – що нічого подібного ми не помічаємо, але він роздратовано казав, що в Раді раз у раз відмічається, що галицька мова і правопис незрозумілі селянам; що дехто з киян голосно протестує проти огаличанення, яке вносить він, Грушевський...»⁴² Сам видавець Раді серйозно ставився до можливого конфлікту на тлі мови та правопису. «А антипатія ця справді є, – признавав Є. Чикаленко, – і я боюся, як би вона не розвинулася ще більше.»⁴³

Галичани на Великій Україні

Спогади галичан свідчать про те, що процес уявлення собі ідеологічної батьківщини не був простим. «Галичани створили у своїй уяві ідеальний образ Великої України, частиною якої почали себе вважати. Однак кожне реальне зіткнення з тією Україною завжди завершувалося для них розчаруванням. Показовим прикладом є розпачливі відгуки галицької делегації, яка в 1903 році їздила до Полтави на відкриття пам'ятника Іванові Котляревському»,⁴⁴ – вважає Мар'ян Мудрий. Український історик дещо перебільшує, коли каже про постійне розчарування галичан Великою Україною та все ж перша зустріч, справді, супроводжувалась сильним психічним враженням, світоглядними роздумами та – часто – почуттям культурного дисонансу.

⁴⁰ Грушевський, М., Галичина і Україна, in: *Націоналізм. Антологія*. Упор. О. Проценко – В. Лісовий, Київ 2000, 184–185.

⁴¹ Там само, 185.

⁴² Чикаленко, Є., *Щоденник (1907–1917)*, Київ 2011, 141.

⁴³ Там само, 142.

⁴⁴ Опока, Ю., Історик Мар'ян Мудрий: «В Україні є ознаки отруєння історією», *Історична правда*, 20. 4. 2012. [online: <<http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/04/20/81518/>>, cit. 2018-03-13].

Микола Угрин-Безгрішний (1883–1960, галичанин) залишив свої враження від подорожі навесні 1909 року (опубліковані тільки 1941 року). Метою поїздки, за його словами, було «пізнати всю Україну не тільки з книжок, тобто теоретично, а й практично»,⁴⁵ а поштовхом до подорожі стало прочитання класиків: *Кобзаря* Шевченка, *Чорної Ради* Пантелеймона Куліша, *Хмар* Івана Нечуя-Левицького чи *Соняшного Проміння* Бориса Грінченка.⁴⁶

Дорога в бік Києва одразу стала нагодою для порівнянь: «Села подібні до наших, тільки куди більші. Всюди багато лісів, найбільше ж соснових. Зійшло сонечко понад ними й видавалося мені куди яснішим, більшим і кращим, як у Галичині.»⁴⁷

«Мати руських міст» не одразу справила на прибульця із «Дністрової України»⁴⁸ або «дністрянського українця»⁴⁹ – як сам про себе казав – позитивне враження. Йому не сподобався київський залізничний вокзал – «партеровий» (одноповерховий) і брудний: «Робила [станція – прим. авт.] куди поганіше вражіння від наших більших, селянських корчем, що їх бачив у Галичині». Швидко з'явилася й мовна проблема: «Чимало „ізвощиків“ у довгих, синіх капотах і в чорних, неліскучих циліндрах зо ширшим дном на головах прохають сідати. Питаю по-українськи, скільки хочуть за проїзд? Відповідають всі по-московськи. Розлютився я і постановив іти пішки»,⁵⁰ – читаємо у спогаді.

Натомість приємне враження на М. Угрин-Безгрішного справили видатні місця Києва, відвідування яких стало для нього нагодою згадувати славне давньоруське та козацьке минуле,⁵¹ та зворушливий візит до музею Шевченка. Не менше значення під час особистого відкриття Великої України мали для Безгрішного дрібниці, маленькі сюрпризи, як-от: смачний чай («Не пив я такого ні разу в Галичині!»⁵²) у потягу та україномовний кондуктор («перша людина в Дніпровій Україні, від якої я почув рідну мову»). Зате із

⁴⁵ Угрин-Безгрішний, М., *Львів-Київ-Харків. Культурні взаємини молодії західної зо східною Україною перед вибухом першої світової війни (спогади редактора)*, Рогатин – Київ 1941, 10.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само; Юрій Винничук опублікував фрагменти цитованих спогадів на порталі Zbruc̆ та цей уривок пропущено (*Східна Україна очами галичанина. Микола Угрин-Безгрішний*. Упор. Ю. Винничук. [online: < <https://zbruc.eu/node/49207>>, cit. 2018-03-13]).

⁴⁸ Угрин-Безгрішний, М., *Львів-Київ-Харків. Культурні взаємини молодії західної зо східною Україною перед вибухом першої світової війни (спогади редактора)*, Рогатин – Київ 1941, 21. На відміну від «Дніпрової України» (Там само, 23–24).

⁴⁹ Там само, 25.

⁵⁰ Там само, 50.

⁵¹ Там само, 52–53.

⁵² Там само, 48.

розчаруванням згадував спілкування із селянками, що соромилися говорити українською мовою з культурною людиною.⁵³

Із Києва М. Угрин-Безгрішний подався до Харкова, де мав зустрітись із поеткою Христею Алчевською (1882–1931, харків'янка), у яку він був закоханий. У цілому місто Харків йому не сподобалося, але сподобалася Гончарівка, яка чимось нагадувала йому «винницькі околиці» біля Львова.⁵⁴

Під час візиту М. Безгрішного, з ним трапилися два мовні конфузи. Перший, коли, виголошуючи доповідь в університеті, він назвав євреїв «жидами» – за галицькою термінологією. «Геть з провокаторами!» – відреагувала на це аудиторія, а оратору ледь вдалося утихомирити скандал.⁵⁵ Друга неприємна пригода мала місце у помешканні Миколи Міхновського, коли галицький гість розповідав кумедну історію: «Закінчую її сакраментальним, галицьким висловом „пукали зо сміху“... / Велике збентеження! Гості скоренько встають від стола й виходять до другої кімнати. Зо мною остається тільки Згоральський, галичанин. Навіть Христя покинула мене.»⁵⁶

Підсумком цієї повчальної пригоди, як і цілих спогадів, може слугувати занотований Безгрішним вислів Х. Алчевської: «Мабуть, ми ще довго порозуміватимемо, поки зовсім не порозуміємося і не станемо одноцілою родиною. Це зробить єдине об'єднане мовою та ідеями українське письменство!»⁵⁷

«Дайте мені спокій з тими закордонними українцями – це правда словеч»,⁵⁸ – говорив львівський співрозмовник Івана Зілинського (1879–1952, галичанин). Розмова мала місце у Львові 1911 року, коли Зілинський збирався їхати на експедицію, з метою вивчати українські говори Росії. Причиною осуду були емігранти з Великої України, яких згаданий співрозмовник, «галицький добродій» та національний діяч, зустрів десь на Заході. Емігранти запевняли його, «як вони дуже люблять неньку Україну», але незабаром виявилось, що «їх жінки і діти говорять лиш по-московськи»⁵⁹.

Сам учений залишив доволі не прихильні спогади про Київ. Як і М. Угрин-Безгрішний, він нарікав на мову населення: «Скрізь чується лише жаргон.»⁶⁰ Як колись М. Драгоманов, І. Зілинський звертав увагу на проблеми взаєморозуміння між елітами з обох боків кордону: «Живемо близько себе,

⁵³ Там само, 48–50.

⁵⁴ Там само, 62.

⁵⁵ Там само, 64–65.

⁵⁶ Там само, 66.

⁵⁷ Там само, 66.

⁵⁸ Зілинський, І., Враження з подорожі по Україні літом 1911 року, in: *Збірник пам'яті Івана Зілинського (1879–1952): спроба реконструкції втраченого ювілейного збірника з 1939 р.* Ред. Ю. Шевельов та ін., Нью-Йорк – Париж – Сідней 1994, 529.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само, 531.

леліємо в наших серцях ті самі ідеали, але кордон розділює нас, мов хінський мур, так що ми в дійсності дуже мало себе взаємно знаємо, переважно тільки на основі поверхових, уривкових часописних звісток. Замало єднання, спільного порозуміння, взаємної помочі і плянкової роботи для добра цілої України.»⁶¹ Видатний мовознавець і фольклорист не мав, однак, жодних сумнівів щодо майбутнього центру українства: «Наші очі звернені на схід, думки линуць над Дніпро, бож ми знаємо, що там наша будучність, не в Галичині, а над Дніпром, у Києві.»⁶²

Дмитро Дорошенко про галицько-наддніпрянські відносини

Дмитро Дорошенко (1882–1951, наддніпрянець) народився у Вільні (теперішньому Вільнюсі), навчався у Варшаві й Петербурзі, а до «українофільства» привело його, зокрема, читання заборонених у Росії українських часописів зі Львова.⁶³ Вчений так згадував – із багаторічної перспективи – свій перший візит до Львова 1904 року: «Не заімпонувала нам столиця галицької України й своїм зовнішнім виглядом. Вузькі, покручені вулички [...], оті мізерні жидівські крамнички з їх польськими написами.» Місто Льва не витримувало порівняння із Києвом «з його широкими розлогими вулицями, пишними бульварами, величними церквами з їх золотими банями, з густою зеленю міських парків. Самий розмах київського життя, рух на вулицях, блискучі вагони електричного трамваю (до речі перший електричний трамвай у цілій Росії було заведено у Києві), величавий Дніпро...»,⁶⁴ – писав Д. Дорошенко.

Великого значення історик надавав культурній різниці. Як вияв галицької відсталості та некорисних польських впливів він сприймав низьке, на його думку, становище галицької жінки, яка «живе ще під опікою „мами“ або „тьоті“, не сміє появлятися на вулиці в товаристві чужого мужчини, хіба що це був уже її наречений; не могла заходити до помешкання мужчини або приймати в себе візити мужчини»⁶⁵. Зовсім інакше це виглядало в «російській» Україні: «У нас жінка завоювала вже собі зовсім рівне місце поруч з мужчиною і була вже не лялькою, не „окрасою“, а рівнорядним і рівноправним членом

⁶¹ Там само, 530.

⁶² Там само, 530.

⁶³ Дорошенко, Д., *Мої Спомини про Давнє-Минуле 1901–1914 роки*, Винніпег 1949, 3–8.

⁶⁴ Там само, 53.

⁶⁵ Там само, 51–52.

сусільства.»⁶⁶ Цікаво, що ці проблеми порушував уже М. Драгоманов, твердячи, що «російські» жінки більш освічені за «австрійських», та відзначаючи «побіду нової російської культури в Австрії»⁶⁷.

Наддніпрянці натомість, на думку Д. Дорошенка, поступалися західним землякам політичною культурою. «Ми мало звикли до публічних дискусій, не те, що наші товариші-галичани, виховані в умовах конституційного життя»,⁶⁸ – визнавав він.

«Справді, як виріс український Львів за цих 10 років!»⁶⁹ – захоплювався історик під час наступної поїздки до цього міста. Д. Дорошенко хвалив видавничу справу (наклад та рівень щоденника *Діло*), чисельність українських установ, українські вивіски на будинках тощо. Все це привело його до висновку, що «українці вже ставали тут у Галичині державною нацією, вони вже були на порозі до того, щоб почувати себе господарями на своїй рідній землі»⁷⁰. Та попри це вчений зосереджував увагу на майбутньому центрі. «Дарма, що Велика Україна ще спить, але коли прокинулась і здобуває свої державні права, хоч частина української землі, то це прискорить процес відродження і у нас. [...] „Колись будемо мати таке і в Києві!“ – думав я»,⁷¹ – згадував Д. Дорошенко. І – якби на підтвердження цих слів: «Коли вибухла революція, ми всі якось наче трохи забули за Галичину, та й самі Галичане, що жили серед нас у Києві, усю свою увагу звернули тепер на справи революції.»⁷²

1919 року частини армії УНР були змушені перетнути Збруч й опинилися на підконтрольній території ЗУНР (власне: Західної області УНР). На Дорошенка, який перебував тоді у Станіславі, прикре враження робили військові з Великої України: «По каварнях і на вулиці раз-у-раз зустрічалися фігури в ефектних театральних убраннях: червоні шаравари, завширшки як Чорне море, цяцьковані кольорові жупани, високі шапки з довжелезними шликами, оселедці, підголені чуприни. Видко, що то були отамани та ватажки якихось загонів, але чого вони товклись тут, а не були на фронті? Признаюся, їхні мальовничі костюми робили на мене прикре вражіння на фоні скромної, часами вбогої форми галицького війська, яке не пишалось цяцькованою зброєю та театральним убранням, але дійсно билосся і клало свої голови за рідний

⁶⁶ Там само, 51.

⁶⁷ Драгоманов, М., *Австро-руські спомини 1867–1877*, ч. 2, 76–77. [online: <http://shron2.chtyvo.org.ua/Drahomanov_Mykhailo/Drahomanov_Avstro-ruski_spomyny_1867-1877.pdf>, cit. 2018-02-27].

⁶⁸ Дорошенко, Д., *Мої Спомини про Давнє-Минуле 1901–1914 роки*, Виннипег 1949, 59.

⁶⁹ Дорошенко, Д., *Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918)*, ч. 1, *Галицька руїна 1914–1917 років*, Львів 1923, 6.

⁷⁰ Там само, 6–7.

⁷¹ Там само, 9.

⁷² Там само, 81.

край. Гадаю, що таке саме прикрє вражіння справляв оцей маскарад нашої отаманії і на самих галичан.»⁷³ Це останнє припущення було слухним, позаяк схожі спостереження про зовнішній вигляд та поведінку офіцерів армії УНР після переходу Збруча залишив Іван Макух (1872–1946, галичанин).⁷⁴

У цілому, Д. Дорошенко дуже схвально ставився до атмосфери західноукраїнського державотворення: «Тутешні міністри, як звичайні громадяне, заходять собі в певні години до каварень, коли всі там бувають, сідають разом з публікою при столиках, балакають, взагалі держать себе дуже просто [...]. І згадалися мені наші „народні“ міністри! Скільки, бувало, попобігати за ними або насидітись по прийомних, навіть коли маєш пильну справу – не приватного, а громадського характеру! У нас, як показав недавній досвід, коли людина допнеться до влади, то рідко коли не втратить голови, не уявить себе якимсь олімпійцем і, не вважаючи на офіціальний демократизм, не почне удавати з себе китайського богдыхана. А тут, у тій Галичині, де люде змалку виховуються в повазі до всякої влади, до рангу, до титулу [...], – тут міністри зуміли залишитись звичайними громадянами, не вдаючись в дешеву домагоїю і не пнучись на олімпійські висоти.»⁷⁵

Проблемна Злука 1919 року

На багатоаспектні відмінності між політиками з обох боків Збруча неодноразово вказували як на причину поразки української революції. Оголошений 22 січня 1919 року *Акт Злуки УНР і ЗУНР* (хоча важко переоцінити його символічне значення), насправді, мав лише формальний характер. «Консервативному в політичному відношенні керівництву ЗУНР було важко робити спільну справу з лівими членами уряду Директорії, галицькі командири не могли зрозуміти слабкої дисципліни колишніх повстанців, і обидві групи

⁷³ Дорошенко, Д., *Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918)*, ч. 4, *Під директорією. На чужині (1919–1920)*, Львів 1924, 35.

⁷⁴ «Ці військові пересувалися в Галичині з міста до міста, особливо до таких міст як Тернопіль і Станиславів, та жили на „широку стопу“. Вони мали багато грошей і кидали ними по крамницях і ресторанах дуже щедро. Особливо звертали вони на себе увагу і викликали певного роду сенсацію своїми козацькими строями, що деколи були доведені до чудернацтва. Малинові і чорні шлики, оселедці на голові та кучми почали захоплювати і деяких наших вояків та молодь, що не здавали собі справи з того явища» (Макух, І., *На народній службі*, Дітройт 1958, 254). На думку автора, «явище» було небезпечне поширенням анархістських та радикальних лівих ідей серед галицьких військових (Там само, 254–255).

⁷⁵ Дорошенко, Д., *Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918)*, ч. 4, *Під директорією. На чужині (1919–1920)*, Львів 1924, 37.

почали поглядати в різні напрямки, шукаючи можливих союзників»,⁷⁶ – відзначає Сергій Плохій.

Для Миколи Голубця (1891–1942, галичанин, львів'янин) Львів був центром «галицького П'ємонт. У ньому сходились усі нитки і на нього повертались очі не тільки всієї Галичини, але й далекого Київа»,⁷⁷ – писав він. Втім, саме Київ був «українською Меккою»,⁷⁸ тому М. Голубець підкреслював, що проголошення окремої західноукраїнської держави восени 1918 року було помилкою. Він наголошував, що цей акт проголошення ЗУНР супроводжувався палкими суперечками серед галицького політикуму – його опротестували соціал-демократи, Українські січові стрільці та студентська молодь, тобто ці, що «жадали злуки всіх українських земель в одну соборну українську Державу зі столицею в Київі»⁷⁹. Невідомо, яким був би результат розколу, якби не почалася війна з поляками.⁸⁰

Осип Назарук (1883–1940, галичанин) ставив вимогу федералізації країни. Серед українських регіонів – на його переконання – найвищим рівнем розвитку відзначалася Галичина. За його концепцію, умови злуки ЗУНР і УНР повинні охопити також інші українські регіони.⁸¹ Приблизно в той же час Василь Пачовський (1878–1942, галичанин) представив свій популярний огляд історії Галичини, підкреслюючи, що цей маленький край все прагнув до об'єднання із Великою Україною, яка була здатна захистити його від «панів ляхів».⁸²

Після поразки української революції Володимир Винниченко (1880–1951, наддніпрянець) з дуже ідеологічних позицій – звертаючись до стереотипів – критикував галицьке керівництво, яке, на його думку, відповідало за фіаско західноукраїнської державності, позаяк саме його надмірне почуття легалізму призвело до знехтування ними права на самовизначення. В. Винниченко закидав, що галичанами керувала «сервілістична благонадійність, їхня вузесенька, худосочна дрібно-буржуазність, їхня псіхіка кулуарних політиків і цілковита відсутність якої будь революційности, піднесености до того духу боротьби»⁸³.

⁷⁶ Плохій, С., *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності*, Харків 2016, 285.

⁷⁷ Голубець, М., *Історія Львова від найдавніших часів. Історичні пам'ятники старовини. Львів в часах великої і визвольної війни* З. У. Н. Р. *Провідник по Львові*, Жовква 1925, 152.

⁷⁸ Там само, 154.

⁷⁹ Там само, 161.

⁸⁰ Там само, 162.

⁸¹ Назарук, О., *За що ми боремося?*, Кам'янець 1919, 6–15.

⁸² Пачовський, В., *Галичина і Наддніпрянська Україна*, Кам'янець на Поділлі 1919, 4–24.

⁸³ Винниченко, В., *Відродження нації*, ч. III, Київ – Відень 1920, 395.

Галичанин Дмитро Паліїв (1896–1944) – радше практик, ніж теоретик революції – теж висловлював претензії на адресу західноукраїнського політикуму: «Київ для них був чужий, Відень близький, Київ був – „їх“, Відень – „наш“. – Щойно тепер ми відчуваємо ту великанську прірву, яка була між двома частинами одного народу.»⁸⁴

Регіональні відмінності в польському національному русі

Обговорюючи питання відмінностей та розбіжностей між представниками українського національного руху Росії і Австро-Угорщини, варто – бодай ескізно – звернути увагу на аналогії в сусідньому, польському національному русі, якому довелося діяти одночасно у трьох державах. Чеський дослідник націоналізму Мірослав Грох писав, що у ХІХ столітті існував не один, а три польські національні рухи – на колишніх територіях Речі Посполитої, анексованих Росією, Пруссією та монархією Габсбургів, – які з плином часу дедалі більше віддалялися від себе. Найпомітніша різниця між ними – чітка ставка на органічну працю у Великопольщі, панівна позиція польської аристократії в Королівстві Галичини й Лодомерії після 1867 року та – як наслідок – польські здобутки в царині політики та культури. Проте спільною для всіх гілок польського націоналізму була програма утворення (відновлення) незалежної держави.⁸⁵ Польський історик Роман Вапінський стверджував, що «розподіли сприяли формуванню регіональних батьківщин як певної ланки між приватними батьківщинами та ідеологічною батьківщиною (Польщею)»⁸⁶.

Ще 1920 року Міхал Бобжинський – польський консервативний політик, намісник Галичини та історик, який мав певний вплив на історичне зростання М. Грушевського – у праці *Про з'єднання частин Речі Посполитої* звертав увагу на те, що «зادля органічного з'єднання частин нічого досі не заподіяно»⁸⁷, і застерігав, що загроза розколу польської нації на три окремі відгалуження є цілком реальною.⁸⁸

⁸⁴ Паліїв, Д., Перший листопад, in: *Ілюстрований Український Національний Календар на рік 1928*, Перемишль 1927, [б.н.с.].

⁸⁵ Hroch, M., *Male narody Europy. Perspektywa historyczna*, Wrocław 2003, 76–77.

⁸⁶ Wapiński, R., *Polska i male ojczyzny Polaków. Z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX i XX wieku po wybuch II wojny światowej*, Wrocław 1994, 103–104.

⁸⁷ Bobrzyński, M., *O zespoleniu dzielnic Rzeczypospolitej*, Kraków 1920, 5.

⁸⁸ Там само, 7; Бобжинський, перш за все, мав на увазі загрози, пов'язані з великопольським (познанським) регіоналізмом. Б. Висоцька – дослідниця цього питання, констатує: «Більше ста років розвитку залишило тривалі наслідки, хоча не зробило з однієї нації трьох націй.

«Мене полонила Наддніпрянська Україна»

О. Назарук так згадував період своєї праці для УНР: «Моя рідна Галичина, яку я так недавно опустив, усувалася в моїх споминах в якусь далеку і щораз далішу далечинь [...]. Я починав розуміти стару гомерівську легенду про овоч льотоса: Коли його хто покоштує, забуває Рідний Край. А тут тим легше було його забути, що й цей край, у яким я опинився, був теж країною мого народа. Тільки без порівняння більшою, могутнішою, живішою, де барвисте життя клекотіло й бушувало мов між Скиллею й Харибдою [...]. Нераз мило й по кілька днів, у яких Галичина, не приходила мені на думку.»⁸⁹

У майбутньому О. Назарук почне плекати суперечливі концепції окремішності Галичини та вищості над Великою Україною. Його будуть звинувачувати в пропагуванні галицького сепаратизму.⁹⁰ Сама ідея галицької держави з'явилася після фактичного розриву між УНР і ЗУНР. Найповніше її обґрунтував географ Степан Рудницький⁹¹ (1877–1937, галичанин родом із Перемишля, згодом жертва Великого терору в СРСР).

Інакшим був підхід Івана Кедрина-Рудницького (1896–1995, галичанин), який, як влучно помічає його біограф Маріуш Сава, після відступу українсько-польських військ із Наддніпрянщини 1920 року вже до кінця життя почуватиметься емігрантом.⁹² «Від'їжджав я з України з розпачем в серці [...], – згадував І. Кедрин, – до Галичини мене не тягнуло. Мене полонила Наддніпрянська

У добу розподілів відсутність ширших зв'язків іншого типу замінювали зв'язки свідомості та ідеології. Після першої світової війни власний державний апарат, укріплений авторитетом національної влади, економічна, ринкова, комунікаційна єдність, система освіти – прискорювали інтеграційні та уніфікаційні процеси. Регіональні зв'язки виявилися все-таки дуже тривалими. Різноманітні форми регіональних своєрідностей існували впродовж цілого міжвоєнного періоду...» (Wysocka, B., *Regionalizm wielkopolski w II Rzeczypospolitej 1919–1939*, Poznań 1981, 10).

⁸⁹ Назарук, О., *Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції*, Відень 1920, 79–80.

⁹⁰ Див.: Величко, З., Ідея соборності у публіцистиці О. Назарука періоду міжвоєн'я, *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*, 2005, № 26, 32–39; Величко, З., Міф про Галичину: до проблеми Сходу і Заходу в публіцистиці Осипа Назарука 20–30-х рр. XX ст., *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*, 2006, № 27, 12–20; Гачковський, М., «Галичина й Велика Україна» – ідея соборності у спадщині Осипа Назарука, in: *Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія*. Ред. І. Михайлин та ін., т. 15, Харків 2014, 79–96; Gaczkowski, M., *Galicja Wschodnia a „Wielka Ukraina” w międzywojennej publicystyce Osypa Nazaruka*, in: *Ukraina: narracje, języki, historie*. Red. M. Gaczkowski, Wrocław 2015, 151–165.

⁹¹ С. Р. [Рудницький, С.], *Галичина й нові держави Європи*, Львів – Відень 1921; Рудницький, С., *Галичина та Соборна Україна*, in: *Чому ми хочемо самостійної України*, Львів 1994, 350–411.

⁹² Sawa, M., *Ukraiński emigrant. Działalność i myśl Iwana Kedryna-Rudnyckiego (1896–1995)*, Lublin 2016, 10.

Україна з її просторами, її природою, її розмахом. Правда, я бачив аматорщину і імпровізовані експерименти будівничих Української Народної Республіки, але теж бачив і розумів, що вони творили державу з пустки, без підготовки і без свідомого „я“ свого народу.»⁹³

Висновки

Відмінністю поглядів серед українства активно намагалися скористатися опоненти української ідеї, зокрема польська влада, яка в міжвоєнний період доклала чималих зусиль для того, щоб відмежувати українське питання у Польщі (де «русинам» відмовляли навіть в автономії та назві «українець») та в Радянській Україні (де Польща сприяла українському суверенітету) і намагалася зберегти «сокальський кордон»,⁹⁴ – у межах Польщі. Ще на початку 20-х років у польських конфіденційних звітах для МЗС читаємо, що український рух у Галичині є штучним, а його виникнення стало можливим лише завдяки підтримці Австрії та Німеччини – з одного боку, і російських панславистів – з іншого. Знаменно, що автори цих документів «українськими» називають тільки українські політичні партії з колишньої Росії, а українські політичні сили з Галичини йменують «русинськими».⁹⁵ Польський консул у Празі 1928 року був переконаний, що антагонізм між українцями з Наддніпрянщини та Галичини дозволить «повністю ізолювати українське питання в Польщі від українського питання як проблеми міжнародного характеру»⁹⁶.

Проте у Галичині, безсумнівно, перемогла загальноукраїнська ідентичність та почуття спільноти з земляками з іншого боку річки Збруч. Про це свідчить, зокрема, чисельність та боєздатність Української Галицької Армії. Чи ментальна різниця могла б ускладнити або піддати під сумнів ідею української соборності, якби українська революція увінчалась успіхом, – це питання варто залишити відкритим.

Автор цієї статті розділяє думку С. Єкельчика, який, «не заперечуючи „дискурсивність нації“», вказує на те, що «нації завжди уявляються за допомогою

⁹³ Кедрин-Рудницький, І., *Життя, події, люди. Спомини і коментарі*, Нью-Йорк 1976, 53.

⁹⁴ Див. Kęsik, J., „Kordon Sokalski”. Problemy pogranicza galicyjsko-wołyńskiego w latach 1921–1939, in: *Z dziejów prowincji galicyjskiej*. Red. A. Galos, Wrocław 1993, 125–155.

⁹⁵ Приклад: *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*, z. 322, sygn. 208/ mkf. B16350, Referat „Sprawa Galicji Wschodniej” [24 I 1921], k. 12–13.

⁹⁶ *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*, z. 322, sygn. 4450/ mkf. B20680, Referat przesłany do MSZ przez dra Tadeusza Lubaczewskiego, konsula polskiego w Pradze [27 IV 1928], k. 108.

конкретних соціальних і культурних практик відповідних суспільств»⁹⁷. У контексті «уявлення» та пропагування ідеї української соборної нації це означає, що без міцного підґрунтя – зважаючи на всі труднощі – цей процес був би майже неможливим. Напередодні Великої Війни, української революції та після її поразки між українськими елітами Галичини та Великої України були все ще істотні й багатоаспектні відмінності, а зміст ідеї, що повинна об'єднати обидва осередки, залишався невизначеним. Зокрема, існували розбіжності щодо вибору методів політичної боротьби та союзників і ворогів у цій боротьбі. Галичан та наддніпрянців ділила ментальна різниця, між ними побутували взаємні – щоправда, необов'язково негативні – стереотипи. Випробування війною та державотворчі зусилля чітко продемонстрували неоднорідність українського руху і, водночас, живучість української ідеї. Віра в майбутню Україну виходила поза межі політичної кон'юнктури, інтересів малої (тіснішої, приватної) батьківщини та взаємних звинувачень. А саме зіткнення з іншою гілкою українства, віра в спільне минуле та майбутнє різних частин «уявної» України – досвід культурного та духовного характеру, вартий подальших міждисциплінарних досліджень.

ABSTRACT

Galicians “in Prison of the Great Ukraine”: The Regional Differences in the Ukrainian National Movement (Second Half of the 19th Century and the Beginning of the 20th Century) in Participants' Memories (Selected Issues)

Marcin Gaczkowski

During the shaping process of the Ukrainian nation one of the main issues was “to imagine” Ukrainian community, which could unify two centers of Ukrainian idea – in Russia and Austria. Ukrainians from both countries were divided by different mentality, different political culture and mutual stereotypes. They were unified in foggy belief in united Ukraine – its common past and future. The article is based on memoirs and treats briefly about selected aspects of Ukrainian-Ukrainian relationships at the beginning of 20th century – particularly before the World War I.

⁹⁷ Єкельчик, С., *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*, Київ 2008, 25.

Key words: Ukrainian National Unity, Eastern Galicia, Historical Myths, Ukrainian Nationalism, Regionalism.

Mgr. Marcin Gaczowski (m.gaczowski.pl@gmail.com) is a historian, specialist in literature, editor and a member of cultural projects. Works in Institute of Slavic Philology University of Wrocław. His science interests are Ukrainian social and cultural life between World Wars, nationalism in Central and Eastern Europe, theory and practice of fiction. He also translates a modern Ukrainian literature to Polish.

Мар'яна Гірняк

ВІД ІНШОГО ДО СЕБЕ: САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ
ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНИХ
РОМАНАХ НАТАЛЕНИ КОРОЛЕВОЇ
ТА ЛЕОНІДА МОСЕНДЗА

У ХХ столітті проблема ідентичності людини, з огляду на численні кризи цієї епохи, виявилася однією з найбільш актуальних для гуманітарного дискурсу. Літератори, намагаючись осмислити складну природу людського «я», неодноразово апелювали у своїх творах до образів маски, тіні, двійника, що спонукають замислитися над розщепленням свідомості людини, його причинами та наслідками. Філософи теж не залишалися осторонь згаданої проблеми, порушуючи в різний час і в різних аспектах питання про «джерела себе» (Ч. Тейлор), про «самого як іншого» (П. Рікер), який іноді може виявитися навіть «чужим» (Ю. Крістева). У центрі зацікавлення мислителів, у кожному разі, знаходиться людина, яка – свідомо чи мимоволі – перебуває «в пошуках себе», «свого імені та обличчя» (М. Блюменкранц, Т. Воропай) і водночас шукає діалогу та порозуміння з іншими людьми (Е. Левінас, Г.-Г. Гадамер). Особливо гостро проблема ідентичності та самоідентифікації постала, зокрема, перед українськими письменниками-емігрантами (як міжвоєнного, так і повоєнного періоду). Втративши під тиском історичних обставин опору рідного ґрунту, митці на власному прикладі переконалися, що відчуття несталої виявилось постійним переживанням, усвідомили, що людина в епоху двох світових воєн немовби «числить за собою кілька життєписів»,¹ а відтак у своїх творах порушили питання про самовизначення людини, її ціннісні орієнтири та шляхи збереження людської сутності у несталому світі.

Зацікавлення проблемою самоідентифікації людини у Наталени Королевої та Леоніда Мосендза мають важливі спільні ознаки і джерела. Біографи обох письменників вказують на наявність у них українського, польського, литовського (а в Н. Королевої – ще й іспанського) коріння. І Н. Королева, і Л. Мосендз у міжвоєнному двадцятилітті опиняються в еміграції, де й починають свою літературну діяльність. В обох митців важливим топосом творчої біографії є Прага (Н. Королева саме тут починає писати українською мовою, а Л. Мосендз взагалі асоціюється із так званою «празькою школою» української

літератури).² Як у романі Л. Мосендза *Останній пророк*, так і в романах Н. Королевої *Сон тині* (1938), *1313* (1935), *Предок* (1937), *Quid est Veritas?*, написаних у тридцятих роках ХХ століття, апелювання до давноминулих подій вміло поєднано з філософськими рефлексіями. Схожою є навіть історія публікацій романів цих авторів на біблійну тематику. Так, присвячений Понтієві Пилату роман *Quid est Veritas?* Н. Королевої був написаний 1939 року, друкували його окремими розділами у львівському журналі *Дзвони*, а повністю він вийшов лише 1961 року в Чикаго. Л. Мосендз пише свій роман про «останнього пророка» Єгоханана (Івана Хрестителя) з 1935 року, деякі розділи друкує на сторінках *Вістника*, працює над романом до смерті, до 1948 року, але не встигає його завершити. Три частини – хоч і незакінченого, але «структурно й стилістично довершеного роману»,³ – були опубліковані 1960 року в Торонто.

Романи цих письменників не були належно оцінені їхніми сучасниками. Критики дорікали авторам за апелювання до неукраїнської тематики, за надмірну містичність чи недостатню увагу до сучасності.⁴ Проте на зламі ХХ і ХХІ століть дослідники вже вказують на «релігійно-філософський» та «історіософський» характер творчості Н. Королевої та Л. Мосендза,⁵ на те, що ці митці-інтелектуали приносять в українську літературу «новий струмінь європеїзму і античності».⁶ Сучасні літературознавці зазначають, що, апелю-

² Детальніше про життєвий і творчий шлях цих письменників див.: Набитович, І., Художній всесвіт на палімпсестах минулого (Літературні обрії Наталени Королевої), in: Королева, Н., *Без коріння. Во дні они. Quid est Veritas?*, Дрогобич 2007, 3–36; Мишанич, О., Дивосвіти Наталени Королевої, in: Королева, Н., *Предок. Історичні повісті. Легенди старокіївські*, Київ 1991, 633–653; Кравців, Б., Леонід Мосендз і його «Останній пророк», in: Мосендз, Л., *Останній пророк*, Торонто 1960, 5–32.

³ Див.: Баган, О., *Історіософські концепції Леоніда Мосендза в контексті розвитку ідеології й естетики вісниківства*. [online: <<http://dontsov-nic.com.ua/istoriosofski-kontseptsiji-leonida-mosendza-v-konteksti-rozvytku-ideolohiji-j-estetyky-visnykivstva/>>, cit. 2018-01-29]; Набитович, І., *Універсум сасрит'у в художній прозі (від модернізму до постмодернізму)*, Дрогобич – Люблін 2008, 338.

⁴ Про це детальніше див.: Мишанич, О., Дивосвіти Наталени Королевої, in: Королева, Н., *Предок. Історичні повісті. Легенди старокіївські*, Київ 1991, 639, 653; Кравців, Б., Леонід Мосендз і його «Останній пророк», in: Мосендз, Л., *Останній пророк*, Торонто 1960, 26.

⁵ Остащук, І. Б., *Релігійно-філософський дискурс у романах Наталени Королевої*, Івано-Франківськ 2004; Баган, О., Неоромантизм. Неокатолицизм. Неоконсерватизм (Творчість Наталени Королевої в ідейно-естетичному контексті доби), in: Королева, Н., *Без коріння. Во дні они. Quid est Veritas?*, Дрогобич 2007, 665; Баган, О., *Історіософські концепції Леоніда Мосендза в контексті розвитку ідеології й естетики вісниківства*. [online: <<http://dontsov-nic.com.ua/istoriosofski-kontseptsiji-leonida-mosendza-v-konteksti-rozvytku-ideolohiji-j-estetyky-visnykivstva/>>, cit. 2018-01-29].

⁶ Мишанич, О., Дивосвіти Наталени Королевої, in: Королева, Н., *Предок. Історичні повісті. Легенди старокіївські*, Київ 1991, 639; Кравців, Б., Леонід Мосендз і його «Останній

ючи до «чужих віків і середовища», твори Н. Королевої та Л. Мосендза не перестають бути «українськими», адже вони засвідчують особливу «самоідентифікацію автора», який виходить на широкі горизонти загальнолюдських ідеалів, а відтак пропонує своєму читачеві «інтригуючу інтелектуальну історію».⁷

Романи Н. Королевої та Л. Мосендза не вкладаються в жанрові рамки історичного роману. Як і багато інших прозаїків ХХ століття, вказані письменники пропонують «мислячу історію», яка сигналізує про «утвердження в історичній прозі філософичності як мистецької домінанти».⁸ Особливий сплав філософії та історії тісно пов'язаний зі специфікою літератури ХХ століття, що часто виявляє схильність до інтелектуалізації та параболічності письма. Параболічність передбачає багатоплановість, універсальність порушеної проблематики і пропонує співіснування сюжетного та філософсько-символічного пластів. Умовний характер місця і часу дії дозволяє проектувати події на будь-які «тут і тепер». Така специфіка хронотопу свідчить про міфологізм художньої свідомості, який дає змогу проводити аналогії з минулим і бачити майбутні перспективи.⁹ Спільним знаменником у параболічних творах бувають не лише міфи, а й історичні події. Конкретні факти універсалізуються, історизм міфологізується, спонукаючи читача побачити певні закономірності в існуванні людства, спроектувати «чужу» історію на «свою», а давноминулі події – на теперішні.

пророк», in: Мосендз, Л., *Останній пророк*, Торонто 1960, 25.

⁷ Див.: Васьків, М., Історичний роман Л. Мосендза «Останній пророк» крізь призму проблем безмежності інтерпретації та надінтерпретації, *Вісник Запорізького державного університету: Філологічні науки*, 2001, № 1, 13; Антофійчук, В., Євангельський контекст у творчості Наталени Королевої, *Слово і Час*, 2000, № 8, 43; Поліщук, Я., Роман як християнська легенда («Quid est Veritas?» Наталени Королевої), *Слово і Час*, 2010, № 10, 14.

⁸ Ільницький, М. М., *Людина в історії (Сучасний український історичний роман)*, Київ 1989, 7, 10.

⁹ Див.: Бондаренко, Г. Ф., Притча як видова категорія, *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, 2005, № 22, 180–182; Веремчук, Ю. В., Притчевість та асоціативність у поезії п'єси-притчі, *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, 2004, № 15, 179–183; Герасимчук, В., *Філософський роман ХХ століття. Специфіка тексту*, Київ 2007, 115–119, 127; Бальбуров, Э. А. – Бологова, М. А., Притча в литературно-критическом и философском сознании ХХ – начала ХХІ веков, *Критика и семиотика*, 2011, вып. 15, 43–59. [online: <http://www.philology.nsc.ru/journals/kis/pdf/CS_15/cs015balbol.pdf>, cit. 2018-01-29].

Від чужого минулого до свого теперішнього: особливості репрезентації історії

Саме такий підхід до історії спостерігаємо у творах Н. Королевої та Л. Мосендза. У романі *Сон тіні* Н. Королевої події відбуваються в єгипетській Александрії в часи правління римського імператора Публія Елія Адріана, відомого розбудовою Римської держави. З огляду на свої наукові зацікавлення (єгиптологія, археологія), письменниця могла б детально зупинитися на особливостях епохи, але вже сама назва твору та епіграф до нього (*Людина? Тіні сон*) свідчать про філософські пріоритети авторки. У романі Н. Королевої *1313* історична постать винахідника пороху Костянтин Анклітцена (Бертольда Шварца) стає відправним пунктом не так для зображення доби пізнього Середньовіччя, як для рефлексій з приводу загальнолюдських проблем – наука і псевдонаукові пошуки, гордість і гординя, що не дозволяє бачити Іншого, співіснування у людині *emotio* та *ratio* та хитка рівновага між ними тощо. У романі *Предок* Н. Королева апелює до реальної події, що відбулася в Іспанії на початку XVI століття – смерті молодого короля Філіпа I, тіло якого вдова-королева возила по церквах, сподіваючись на чудо воскресіння. Історичний факт, що вражає винятковістю і навіть безглуздістю, дає змогу порушити проблеми, пов'язані з вірою людини та «мірою», акцентувати на важливості в минулому не лише глобальних, а й приватних історій. Зрештою, саме в цьому романі центральною постаттю є лицар Карлос Лачерда (родове прізвище письменниці), що стає засновником нового роду.

Попри свою філософську назву й, відповідно, проблематику, роман *Quid est Veritas?* Н. Королевої демонструє звернення до численних історичних фактів, законів та звичаїв, що діяли в Палестині в епоху правління цезаря Тиберія. Зокрема, письменниця приділяє багато уваги народним настроям, які пояснюють суть очікувань від Месії. Біблійний хронотоп – Єрусалим I століття – цікавить і Л. Мосендза в його романі *Останній пророк*. Якщо у творах Н. Королевої філософія (а інколи теософія) відчутно домінує над історією, то Л. Мосендз детально зупиняється на представленні епохи (житті різних суспільних прошарків, особливостях побуту, звичаїв, духовних поривань тощо). Письменник акцентує увагу на численних конфліктах, що виникають на соціальному, національному, релігійному та культурному ґрунті, зосереджується на проблемі визрівання повстанських настроїв і появи провідників для народу. У зв'язку з цим дослідники небезпідставно вважали, що роман Л. Мосендза *Останній пророк* написаний під впливом ідеолога українського націоналізму Д. Донцова, а отже, це роман про визвольний рух не лише єврейського, а й українського народу.¹⁰ Очікування на Месію в персонажів Л. Мосендза – це сподівання передусім на справжнього вождя-пророка, який зможе визволити свій народ і повести його правильним шляхом. Водночас здатні до глибшого погляду на світ персонажі (Захарій, Давид, Єгоханан),

згадуючи сторінки ще давнішої історії (наприклад, часи старозавітного Мойсея), усвідомлюють: Месія прийде тоді, коли народ буде готовий його прийняти. Марно нарікати на провідників, адже вони – своєрідне дзеркало, що виявляє внутрішню суть народу: «Але, де той Месія, Захаріє? Коли він об'явиться? [...] це ми самі стримуємо його приход! Ми самі перешкоджаємо йому [...] Бо для кого має прийти він тепер?»¹¹

Діалог культур

Пропонуючи філософсько-інтелектуальний різновид історичного роману, Н. Королева та Л. Мосендз відкривають важливий шлях у процесі самоідентифікації людини, пов'язаний із можливістю взаєморозуміння між різними культурними світами. Зокрема, вони порушують питання про передумови та наслідки співіснування культур у конкретному часопросторі, про зміни, які відбуваються у свідомості людини чи цілого народу. Наратор роману *Сон тині* Н. Королевої звертає увагу на район Ракотіс в Александрії, де численні потоки зі Сходу і Заходу утворили «колекцію національностей», у якій непризвичаєне око не могло відрізнити чужих від своїх. Виникла «своєрідна раса»¹² зі своїм ні до чого не подібним світоглядом. У творах аналізованих авторів можна простежити також вказівку на труднощі, які змушена долати людина в процесі засвоєння чужої культури та релігії, а подекуди – навіть чинити внутрішній опір. У романі Л. Мосендза *Останній пророк* сирійський легат Вар не може звикнути до культури Сходу. Під владою Риму міста набули римської зовнішності (бруковані вулиці, колони, мармурові будинки, амфітеатри), але внутрішнє було Варові «чуже й огидно-вороже».¹³ Таке несприйняття чужої культури підтверджує міркування М. Блюменкранца про те, що кожна культура вибудовує власну систему цінностей: кожний культурний космос породжує власну ціннісну ієрархію, у просторах якої «можлива зустріч з елліном чи юдеєм, але не з людиною взагалі».¹⁴ Однак іноді персонажі демонструють, що людина, прагнучи істини чи благої вісті, все-таки здатна узгодити свою ціннісну ієрархію з цінностями іншої культури і виявити власне людський вимір існування (у романі Н. Королевої *Предок* мусульманин показує Карлосові Витанію, у якій пророк з Назарета воскрес-

¹¹ Мосендз, Л., *Останній пророк*, Торонто 1960, 76.

¹² Королева, Н., *Предок. Історичні повісті. Легенди старокіївські*, Київ 1991, 17.

¹³ Мосендз, Л., *Останній пророк*, Торонто 1960, 96.

¹⁴ Блюменкранц, М., *В поисках имени и лица*, Киев – Харьков 2007, 166.

сив Лазаря: «...це найкраще з усіх місць на світі: тут-бо переможена була смерть [...] і нетвердість у вірі...»¹⁵).

Про відкритість персонажів до діалогу з іншими думками свідчить інтертекстуальність аналізованих творів. Ідеться не лише про епіграфи до розділів (*Сон тіні* та 1313 Н. Королевої), за допомогою яких письменниця апелює до античної літератури, біблійних пророків та отців церкви, – важливу роль відіграють насамперед паралелі між літературними сюжетами та життєвими історіями персонажів. Часто самі персонажі шукають відповіді на свої запитання, звертаючись до мудрості й досвіду древніх. У романі *Quid est Veritas?* Н. Королевої Пилат, усвідомлюючи важливість повернення людини до природи і власного коріння, згадує слова Горация («Щасливий, хто батьківськими волами оре власну ниву»¹⁶), а Марії Магдалині взагалі здається, що Сафо писала саме про неї, тільки «де ж узяти на те сили, щоб, як Сафо, кинутися, мов птах до лету [...] А не впасти каменем у багно?»¹⁷

Останній пророк Л. Мосендза – роман, який за висловом І. Набитовича, нагадує «розгорнуту й обширну квазіцитату біблійних текстів».¹⁸ У творі можна знайти багато відсилань до *П'ятикнижжя Мойсеевого*, *Книги Псалмів* та *Книги Приповістей Соломонових*, до книг старозавітних пророків (особливо Єремії та Єзекиїля) та новозавітних євангелій. Крім алюзій до *Старого* і *Нового Заповітів*, а також до *Мішни* і *Талмуду*,¹⁹ у романі з'являються інтертекстуальні паралелі до античних творів. Ці зв'язки є особливо важливими для розуміння діалогу культур у творі Л. Мосендза, адже виникають вони у контексті роздумів писаря-раба Клеанта, грека за походженням, над «якоюсь новою жидівською філософією» про появу Месії. Цю філософію персонаж вважає співзвучною і з Вергілієвими пророцтвами про золотий вік (*Буколіки* Вергілія), і з ученням Платона: Месія справді виявиться Логосом, Великим Деміургом, якщо зможе «змінити натуру людську», «подолати всесильну Ананке й божеських даймонів у кожному з нас».²⁰

¹⁵ Королева, Н., *Предок. Історичні повісті. Легенди старокіївські*, Київ 1991, 362.

¹⁶ Королева, Н., *Без коріння. Во дні они. Quid est Veritas?*, Дрогобич 2007, 314.

¹⁷ Там само, 355.

¹⁸ Набитович, І., *Універсум sacrit'у в художній прозі (від модернізму до постмодернізму)*, Дрогобич – Люблін 2008, 110.

¹⁹ Детальніше про це див.: Там само, 334–336.

²⁰ Мосендз, Л., *Останній пророк*, Торонто 1960, 145.

Пошуки істинного Бога і розуміння себе у світі

Намагання досягнути істинного Бога для персонажів Н. Королевої та Л. Мосендза стає основою для розуміння свого буття у світі. У романах Н. Королевої представники різних культур здатні сприйняти християнську релігію, оскільки вона не лише проповідує ідею рівності всіх людей перед Богом (незалежно від соціального чи національного статусу), але й допомагає долати страх людини перед смертю і самою смертю. Християнство пропонує побачити не «вічно гнівного, мстивого» Бога,²¹ а того, що випромінює радість і є «Світлом для світу» (Ів., 8: 12), яке «просвічує кожну людину» (казкарка Паренді, жриця Аполлодора, послідовники Раббі у *Quid est Veritas?* Н. Королевої). Тому Бога неможливо знайти ніде, якщо не шукати його в собі самому. Справжня віра, відповідно до біблійної істини, виявляється мертвою без діла, без довіри до Божого Провидіння. Невипадково персонажі роману Н. Королевої *Предок* після уважного прочитання основних постулатів ісламу й християнства доходять до спільного розуміння ключової істини буття: «Чорною ніччю по чорній скелі повзе чорна комашинка, а Господь її бачить [...] Бачить і направить її, куди їй треба!»²²

В *Останньому пророкові* Л. Мосендза рефлексії розгортаються в іншому ракурсі. Персонажі замислюються над тим, як розпізнати межу, за якою дотримання Божого Закону перетворюється на формальне виконання приписів. Знання правил і вміння жонглювати словами іноді дає фарисеям та садукееям змогу все перекрутити, «біле зробити чорним і зелене червоним».²³ Персонажі визнають, що, «придавши або віднявши від писаного закону одну однісеньку літеру, можна такою неухважністю знищити світ»,²⁴ але сумніваються в тому, чи справді людина безпомилково розуміє Закон. Єгоханан, наприклад, не може збагнути, як узгодити закорінену в *Старому Заповіті* зневагу до жінки і старозавітні пророцтва, згідно з якими саме через жінку прийде спасіння на землю: «Чи ж не буде Месііна мати жінкою також?»²⁵

Ще одна важлива проблема, пов'язана і з тлумаченням Закону, і з екзистенційним вибором людини, стосується того, якої дії чекає від неї Господь – кровопролитної боротьби за свободу і відплати «око за око» чи дій милосердя, які асоціюються з Благодаттю *Нового Заповіту*. Ідеолог українського націоналізму кінця 1920-х – початку 1930-х років Д. Донцов, під впливом ідей якого перебував Л. Мосендз, коли починав писати свій роман, наголошував на потребі активної боротьби, чину, що не сумісний з «безплідним скиглінням» і пасивним чеканням змін²⁶. Однак, як зауважив 1948 року Ю. Шерех,

²⁶ Донцов, Д., Трагічні оптимісти, in: *Дві літератури нашої доби*, Львів 1991, 279; детально про ці проблеми див.: Донцов, Д., *Націоналізм*, Львів 1926. [online: <<http://www.hainyzhnyk.in.ua/downloads/1926.dontsov.nationalizm.pdf>>, cit. 2018-01-29].

в історії перемагає не той, хто діє методами свого ворога, а той, хто розриває ланцюг дії та протидії і пропонує іншу силу: «перемагає той, хто приносить вищу ідею [...] самої сили ненависти ще мало».²⁷ Останні листи Л. Мосендза 1948 року констатують усвідомлення цієї проблеми і злам у поглядах письменника. Л. Мосендз акцентує на тому, що «добробуту людства не досягнути злочинними засобами»: «Мірилом речей є людина», інакше жодна боротьба не має сенсу.²⁸ Персонажі *Останнього пророка* Л. Мосендза (Давид, Єгоханан, Озія, Елісеба, раб-філософ Клеант) в миті осяння усвідомлюють, що Месія прийде тоді, коли народ очиститься від «злобності помислів», «перекошеного від ненависті» обличчя та навчиться «любити й благословити життя».²⁹ Отож зрозуміло, чому роман закінчується внутрішнім переродженням Єгоханана. Після несправедливих образливих слів, кинутих у пориві обурення лікареві-асаїну, «останній пророк» таки знаходить потрібний ключ до серця «божого чоловіка»: «сказав Єдиний: милість давайте, а не жертву!»³⁰

Інший, який відіграє важливу роль у процесі самоідентифікації людини в аналізованих романах, інколи виявляється через світ природи. В *Останньому пророкові* Л. Мосендза вихід за межі міських мурів для Єгоханана асоціюється з можливістю віднайти втрачений мир і спокій. Домінантними пейзажними образами у творі є позначені біблійною символікою виноградники і, особливо, смоковниця, що стає свідком переломних моментів у житті персонажів. Символічного забарвлення в романі набувають також пори року. Елісеба помирає «в найкращі осінні дні», коли «повнота буття схиляється над землею». Остаточне прощання Єгоханана з Геброном і пошуки орієнтирів у царині милосердя відбуваються навесні, «найкращій порі року в цій околиці», коли час «спиняється в безшелесному спокою» і сповнена сили земля кличе людину до себе.³¹

У романах Н. Королевої пейзажі передають емоції та переживання персонажів, стають відправним пунктом для філософських роздумів (образ повнеченого хуртовиною весняного саду викликає в Карлоса Лачерди асоціації з життям). Інколи природа дає відчуття дому, що розростається до космічних вимірів (*Quid est Veritas? та Предок* Н. Королевої), однак найцікавіше простежити, як природа перетворюється на символічне дзеркало. Костянтин Анклітцен (*1313* Н. Королевої), наприклад, переживаючи внутрішню боротьбу між добром і спровокованим гординою злом, спостерігає, як «у світляних

²⁷ Шерех, Ю., Донцов ховає Донцова, in: *Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології: у 3 т.* Упор. Р. Корогодський, т. 3., Харків 1998, 65.

²⁸ Див.: Кравців, Б., Леонід Мосендз і його «Останній пророк», in: Мосендз, Л., *Останній пророк*, Торонто 1960, 31.

²⁹ Мосендз, Л., *Останній пророк*, Торонто 1960, 76, 383.

³⁰ Там само, 444.

³¹ Там само, 99, 424–425, 427.

снопах, що проривались між листям, танцювала мошкара свій нехитрий, мовчазний танок: вгору і вниз, ніби підкреслюючи даремність всіх поривань людини від землі у височінь».³²

Саморозуміння через Іншого: зовнішні та внутрішні «друзі»

Співіснування з Іншим у романі Л. Мосендза набуває різних відтінків – містичний голос, що озивається невідомо звідки, або середовище, що не сприймає «не таких, як усі» людей. Насамперед, однак, заслуговує на увагу поява персонажів, через яких близькі за духом співрозмовники відкривають перед собою істину. Паралізований після видіння у храмі Захарій слухає думки Давида про прихід Месії і розуміє, що вони у нього від Господа, адже «це було те, що таїлося й у нім».³³ Єгоханан сприймає слова старого Давида як підтвердження власних висновків і основу для подальших міркувань, а Давид відчуває, що у своєму юному другові знаходить «не лише сина, але й самого себе».³⁴ Шукаючи відповіді на насущні запитання у первосвященника Йосифа чи зелота Симона, Єгоханан довідується лише про те, що уже живе в ньому, немовби підтверджуючи висновки філософів про «друга» як «друге я», про дружбу як «інтелектуальну спільність думок і міркувань».³⁵

У романах Н. Королевої Інший, здебільшого, є лакмусовим папірцем, що виявляє людський вимір існування. Наставник Костянтина Анклітцена (1313 Н. Королевої) намагається пояснити своєму учневі, що без любові «нічого не варта ані наука, ані все життя».³⁶ Ігнорування цієї поради призводить винахідника пороху до катастрофи. Часто персонажі демонструють відкритість до платонічної чи навіть божественної любові. Відмежування від Іншого провадить людину в стан самотності. Інколи усамітнення постає як шлях до пізнання вічних істин (Марія Магдалина відмовляється від пристрастей попереднього життя і, здолавши сумніви та спокуси, піднімається в гори, переживаючи нечувану до того радість). Однак переважно самотність перетворюється на пастку, в яку людина потрапляє, коли не бачить ближнього поруч із собою. Понтії Пилат втрачає спокій і повагу рідних, коли позбавляє правосуддя навіть не Бога, а звичайну праведну людину, а Пилатову дружину Клавдію Проку-

³² Королева, Н., *Предок. Історичні повісті. Легенди старокиївські*, Київ 1991, 225.

³³ Мосендз, Л., *Останній пророк*, Торонто 1960, 76.

³⁴ Там само, 200.

³⁵ Рікер, П., *Сам як інший*, Київ 2002, 224.

³⁶ Королева, Н., *Предок. Історичні повісті. Легенди старокиївські*, Київ 1991, 176.

лу після розлучення з чоловіком поглинає «Велика порожнеча». Костянтин Анклітцен, усамітнюючись спершу в батьковому замку, а згодом у монастирській лабораторії, звільняє місце поруч із собою для іншої присутності – сил зла, представлених в образі двійників. На початку твору це чернець-вартівник, прихований під материним портретом, а згодом – брат Бертрам, що втілює диявольську сутність персонажа. Остаточна перемога над «доброю» частиною душі персонажа ознаменована смертю інших друзів Костянтина-Бертольда (брата Нарциса і жебрака Абея). Боротьба добра і зла за душу людини інколи виявляється також через своєрідних «внутрішніх» двійників. У романі *Quid est Veritas?* Н. Королевої такий внутрішній Інший заявляє про себе через появу двох Марій Магдалин: одна з них піднімається до вершини гори Спасіння, а інша постає як втілення сумніву, духовної сліпоти, що зупиняє на шляху до самовдосконалення.

Подібне розмежування двох іпостасей людини спонукає звернути увагу ще на один аспект співіснування Я та Іншого – взаємодію тілесного та духовного. У романі *Останній пророк* Л. Мосендз часто пропонує замислитися над неспівмірністю зовнішнього і внутрішнього людського образу. Елісеба, Давид, навіть пересічні мешканці Геброна усвідомлюють, що Єгоханан вже у віці малої дитини розуміє значно більше, ніж дорослі, а в юності демонструє такий мудрий погляд, як «похилені над могилою мужі». ³⁷ Іноді тіло просто не витримує потужної ваги просвітленого духу і немовби капітулює перед ним, демонструючи його всепереможну силу. Захарій після видіння у храмі нагадував «живий труп перед ямою безнадійного часу», ³⁸ але очі засвідчували, що людина здобула колосальне внутрішнє бачення: «Такий погляд є в тих, що народжуються наново, Захаріє! Такий погляд є в тих, що бачили на момент те, чого іншим ніколи не побачити.» ³⁹ Символічно, що «півмертвий» зовнішній образ Єгохананового батька з'являється після його молитви за народ, за те «велике поле кістяків», ⁴⁰ на якому Захарій готовий впасти останньою жертвою, лише щоб Ізраїль дочекався Месії. І. Набитович, аналізуючи роман Л. Мосендза крізь призму сакрального і профанного, акцентує на не випадковості «метафори сухих кісток» у тексті. Цей образ з'являється ще в старозавітного пророка Єзекиїла, який передбачає не відновлення для Ізраїлю, а його новий початок. Мудреці-талмудисти вірили, що сухі кістки – без краплини вологи – не можуть привести до відродження, тому йдеться не так про воскресіння з мертвих, як про Божу міць нового творення. ⁴¹ Відтак

³⁷ Мосендз, Л., *Останній пророк*, Торонто 1960, 216.

³⁸ Там само, 68.

³⁹ Там само, 72.

⁴⁰ Там само, 54.

⁴¹ Набитович, І., *Універсум sacram'у в художній прозі (від модернізму до постмодернізму)*, Дрогобич – Люблін 2008, 471.

зрозуміло, чому Л. Мосендз вдається до модифікації біблійної історії: Захарій у романі не переживає зцілення після народження сина, – він помирає, не дочекавшись його, але дає життя тому, хто торуватиме шляхи Господній Благодаті.

Н. Королева також пропонує замислитися над тілом і духом як окремими сутностями, але її рефлексії розгортаються передусім у контексті пошуку відповідей на вічні запитання щодо таємниці життя і смерті. У Л. Мосендза ця філософська проблема пов'язана передусім з усвідомленням людиною швидкоплинності життя і марністю більшості людських устремлень (Давид, вождь зелотів), спробою збагнути, куди зникають померлі (Єгоханан). Н. Королеву, зокрема у романах *1313* та *Quid est Veritas?*, насамперед цікавить питання про вічне протистояння і, водночас, про взаємодію життя і смерті. У діалогах Костянтина-Бертольда з братом Бертрамом і Колумбі зі Смертю (*1313* Н. Королевої) виникають запитання щодо того, як смерть обирає собі жертву, чи можна перемогти смерть безсмертям і що стає його передумовою. Смерть може перетворити міста на руїни, але не здатна знищити віру, свободу і нове життя, що поставатиме на румовищах. Вона не спроможна зупинити безперервного Руху у світобудові і стати на перешкоді Вічному Життю. Відокремлення духу від тіла, яке відбувається через смерть, жриця Аполлодора (*Quid est Veritas?* Н. Королевої) пропонує розглядати як річ, необхідну для справжнього Життя. Дух є «сином безсмертя», а тіло – «дитина землі». Спочатку обоє мають однакову силу, але згодом дух дозріває настільки, що розриває тілесні пута, «скидає його, як зношену одягу, та одягається у світло... у вічності».⁴²

Діалог із Іншим виміром як передумова одкровення

Інший, з допомогою якого людина віднаходить рівновагу або наближається до істини, у творах Л. Мосендза та Н. Королевої з'являється також завдяки оніричному часопростору. Елісебі, яка на початку роману страждає не так від бездітності, як від несправедливих образ і погорди суспільства, сниться Сара – Праматір Роду. Спершу вона зміцнює віру та провіщає народження сина, а згодом, після Єгохананової присяги храмові та Всевишньому, знову являється Елісебі уві сні й відкриває перед нею вічність. У романах Н. Королевої сновидіння теж виконують роль знаків божественного Провидіння, інколи пояснюють загадкові події, але найцікавішим оніричний простір у творах письменниці постає тоді, коли він пов'язаний з одкровенням пер-

⁴² Королева, Н., *Без коріння. Во дні они. Quid est Veritas?*, Дрогобич 2007, 532.

сонажів. Понтій Пилат (*Quid est Veritas?* Н. Королевої), якого мучать спровоковані несправедливим засудженням Галилейського пророка докори сумління, уві сні бачить світ у вигляді диска, заповненого людьми. Немов комашня, вони біжать усі в одному напрямку. Бажання стати обличчям проти всіх – означає загрозу втратити рівновагу і власти у прірву, однак спроби пробігти кілька кроків утоптанною стежкою в одному напрямку з юрбою насправді не рятують від падіння. Компромід із совістю може бути лише ілюзією порятунку, так само як на ілюзію досконалості перетворюється правда і гідність без любові до іншої людини – це одкровення, до якого приходять під час містичного відіння Пилатова дружина Клавдія Прокула.

Одкровення щодо тих чи інших істин відбуваються також поза сферою видінь чи сновидінь. Персонажі *Останнього пророка* Л. Мосендза шукають мудрості у словах Закону, через спілкування з іншими людьми та світом, у діалозі із самими собою. До останньої хвилини свого життя Елісеба досягає суть Божого Провидіння і лише в передсмертну мить відкриває для себе істинну суть Єгохананової пророчої місії та Ізраїлевої долі. До одкровення Елісеба приходять через молитву, заглиблення в себе чи споглядання природи і світу, тоді як Єгохананові доступні ще й інші джерела мудрості. Він читає Божий Закон, батькові пергаменти та трактати первосвящеників, відвідує диспути та лекції, шукаючи відповіді на все нові запитання. Єгоханан усвідомлює, що знання та сумніви Інших допоможуть у цих пошуках, але водночас він змушений визнати слухність зауваг раві Йосифа: «Багато ще мусиш повчитися, багато передумати [...] аж зможеш дістати на свої запити таку відповідь, яка тебе буде задовольняти. Та й то ще будуть ті відповіді лише для тебе самого і ніколи для іншого.»⁴³

Якщо Елісебу цікавить насамперед суть свого і синового покликання, то Єгоханан у своїх роздумах виходить далеко за межі приватної історії. Він усвідомлює невіпадоквість своєї появи на землі («Раніше, ніж у лоні матері починався ти, – знав я тебе! І раніше, ніж увійшов ти в життя – на пророка народів покликав я тебе!»⁴⁴), але передусім прагне пізнати закони світу, збагнути, що таке людина і чи здатна вона впливати на щось у житті. Одкровення, що стосуються розуміння дивовижного взаємозв'язку речей, а отже, і глобальних законів світобудови, приходять і до Давида. Усе життя цей мудрець шукає в писаному й усному законах шляхів, які б поєднали людину з Сущим і з вічністю, але, врешті, розуміє, що ніхто не допоможе людині, крім неї самої. У її внутрішньому світі «вміщається Все», «вміщається Він»,⁴⁵ голос якого здатний прозвучати як власне звернення до себе. Однак до таких

⁴³ Мосендз, Л., *Останній пророк*, Торонто 1960, 263.

⁴⁴ Там само, 218.

⁴⁵ Там само, 75.

одкровенень людина переважно приходиться, перебуваючи «на межі» життя і смерті.

Очевидно, тому персонажі Н. Королевої здебільшого натрапляють на труднощі у розмежуванні правди та її оманливих подібностей, замислюються над таємницею Істини та можливістю людини її пізнати і зрозуміти. Антіною (Сон тіні Н. Королевої) визнає, що після кожного проблиску знову приходиться неясність і пітьма. Понтій Пилат (*Quid est Veritas?* Н. Королевої) усе життя шукає Істину, але на схилі віку відчуває, що так і не знайшов її «чи, може, не впізнав, коли зустрів».⁴⁶ Дон Фернан (*Предок* Н. Королевої) перекоонує, що з'ясувати остаточно, що таке Істина, неможливо: «Навіть Христос не відповів на це питання Пилатові. Бо певне – це річ не людського розуму.»⁴⁷ У процесі пізнання Істини розум опиняється «перед лицем чогось такого, що перевершує його самого».⁴⁸ Однак, якщо уважно прочитати євангельські тексти, стає зрозуміло, що людина має шанси знайти відповідь на ключове питання – *Quid est Veritas?*, – але для цього їй потрібно навчитися розуміти іншумову. Розмова Христа з Понтієм Пилатом справді закінчується мовчанням Ісуса, але відомому запитанню прокуратора передують свідчення, що проливає світло на суть абсолютної Істини: «Я на те народився, і на те прийшов у світ, щоб засвідчити правду. І кожен, хто з правди, той чує Мій голос» (Ів., 18: 37–38). Істину неможливо вкласти в чітку дефініцію, однак до неї можна наблизитися, якщо чути внутрішній голос, що закликає до світла, миру, милосердя і любові.

Висновки

Безперечно, Н. Королева та Л. Мосендз не сповідують абсолютного релятивізму і не сумніваються в ціннісних орієнтирах людини. Питання, які вони ставлять перед своїм читачем і з приводу яких не розставляють остаточно акцентів, стосуються проблеми, як людині віднайти правдивий шлях до Істини, а відтак і до самої себе. Автори аналізованих романів апелюють до масштабних чи приватних подій давноминулих епох, але чуже минуле для них є способом насамперед замислитися над своїм сучасним. Якщо в Н. Королевої філософські акценти відчутно домінують над зображенням епохи, то Л. Мосендз приділяє значну увагу історичним фактам, виводить на поверхню проблеми національного та політичного характеру, над якими також замислювалися і його сучасники. Водночас можливість проведення таких паралелей не применшує

⁴⁶ Королева, Н., *Без коріння. Во дні они. Quid est Veritas?*, Дрогобич 2007, 441.

⁴⁷ Королева, Н., *Предок. Історичні повісті. Легенди старокиївські*, Київ 1991, 270.

⁴⁸ Гадамер, Г.-Г., Міф і розум, in: *Герменевтика і поетика*, Київ 2001, 105.

параболічності роману письменника. Як і Н. Королева, Л. Мосендз порушує проблему порозуміння між різними культурними світами, представники яких демонструють то взаємонесприйняття, то здатність до діалогу. Передумовою діалогу для персонажів, на думку цих письменників, зазвичай є прагнення людини віднайти непроминальні цінності власного існування, які в аналізованих романах часто пов'язані з пошуками Бога та розумінням себе у світі. Якщо для персонажів Н. Королевої істинний Бог є перемогою життя, світла і радості та існує в самій людині, що довіряє Провидінню, то в Л. Мосендза такі пошуки провадять персонажів від дотримання Закону до досягнення Благодаті через любов і милосердя до іншої людини.

Оскільки зрозуміти себе в цьому світі означає «зрозуміти себе у відношенні до інших»,⁴⁹ Н. Королева та Л. Мосендз особливу увагу приділяють проблемі діалогу людини з Іншим. У романі Л. Мосендза це здебільшого близький за духом друг, який постає як *alter ego* для персонажа і допомагає відкривати істину. У Н. Королевої взаємини з Іншим часто виявляються мірилом власне людського існування (любов до близького чи далекого Іншого постає як фундаментальна цінність, а відмова від неї – як пастка самотності чи, навпаки, передумова самовдосконалення). Спільним для обох письменників є усвідомлення присутності в людині внутрішнього Іншого, що дає змогу авторам романів розгорнути проблему тілесного і духовного, життя і смерті, діалогу людини з природою та світобудовою. Діалог з іншим виміром буття дає персонажам шанси на важливі одкровення, які, проте, здебільшого приносять щоразу нові запитання. У романах Н. Королевої домінує сумнів у можливості людського розуму досягнути істину, персонажі Л. Мосендза наближаються до відповіді на фундаментальні запитання «на межі» земного існування, але і Н. Королева, і Л. Мосендз у центрі своїх філософських пошуків розташовують людину, яка безперервно шукає шлях до Істини й до себе.

⁴⁹ Гадамер, Г.-Г., Різноманітність мов і розуміння світу, in: *Герменевтика і поетика*, Київ 2001, 171.

ABSTRACT

**From Other to Self: the Human's Self-Identification
in the Philosophical-Historical Novels by Natalena Koroleva
and Leonid Mosendz**

Maryana Hirnyak

The paper deals with philosophical-historical novels by Natalena Koroleva and Leonid Mosendz, in particular, with the problem of human's self-identification, raised in the works. The authors and their characters seek self-determination through appealing to Other, existing at different levels. Combining interest to historical epochs with philosophical reflection, N. Koroleva and L. Mosendz juxtapose "alien" and "own" histories, long-past and contemporary events. The important way in the process of self-identification is revealed by the dialogue of cultures. The possibility of mutual understanding between different cultural worlds representatives is connected with common for all people desire to understand world and the own being-in-the-world. This understanding means for the characters aspiration for comprehending the true God, cognizing his Law and Grace, approaching to the self by means of symbolic mirrors of the nature. Besides, characters need close presence of other person for their self-understanding. Sometimes such "friends" turn into "internal" doubles, inciting to pay attention to interaction of physical and spiritual origins in the human being as well as to think about mystery of life and death. The person can also find equilibrium and approach to truth via Other from oneiric space and through the awareness of amazing relationship of things in the universe. The human can put the eternity in his/herself, but he/she can come to this revelation only on the border of life and death. This is why in the novels by N. Koroleva and L. Mosendz searches for truth turn into never-ending way to the self.

Key words: Self, Other, Identity, Self-identification, Understanding, Dialogue, World, Truth, Revelation.

Doc. Maryana Hirnyak, Ph.D., (maryana.hirnyak@lnu.edu.ua) is an Associate Professor at the Department of Literary Theory and Comparative Literature Studies at the Faculty of Philology, Ivan Franko National University of Lviv. Her researches are mainly devoted to genre peculiarities and narrative strategies of the Ukrainian intellectual novel of 20th century, to the relations between literature and philosophy.

Світлана Кравченко

УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ В ПОЛЬЩІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТОЛІТТЯ: КЛЮЧОВІ ПОСТАТІ ІНФОРМАЦІЙНО- ВИДАВНИЧОЇ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Українська еміграція у Польщі на початок 20-х років ХХ століття була однією з найчисельніших з-поміж усіх інших українських еміграцій у країнах Європи. Більшість її склали політичні емігранти, інтерновані в таборах на території Польщі вояки, політичні та громадські діячі УНР, українська інтелігенція. За даними науковців (зокрема дослідниці таборової преси Наталії Сидоренко) у 1920 році у таборах перебувало 25 тисяч осіб,¹ а загальна кількість інтернованих українських вояків разом із полоненими становила 100 тисяч.² Перебуваючи у таборах, українські військові набували статусу політичної еміграції і згодом переселялися в інші країни.

На початок 1933 року українська діаспора в Польщі налічувала більше 650 тисяч українців – без урахування мешканців Західної України, частина території якої тоді належала до Другої Речі Посполитої. Найбільші осередки української еміграції сформувалися у Кракові, Варшаві, Гданську, Тарнові, Каліші, Пьотркуві Трибунальському та інших польських містах.

В історії української еміграції у міжвоєнній Польщі можна чітко виокремити два періоди: таборовий 1920–1924 років та період цивільної еміграції 1925–1939 років, який розпочався після розформування останнього табору інтернованих у 1924 році.

Перебування українських вояків у таборах супроводжувалося дуже важкими побутовими, соціальними та морально-психологічними умовами. Про це свідчать численні особисті документи (спогади, щоденники) та дослідження істориків. Тому творча й культурно-освітня праця, яка розпочалася відразу після заснування таборів, була порятунком від занепаду і духовної

¹ Сидоренко, Н., *Національно-духовне самоствердження: У 3 ч., ч. 2: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919–1924)*, Київ 2000, 5.

² Там само, 33.

деградації. Значну частину політичної еміграції становила інтелігенція – вчені, письменники, вчителі, священники і т.д. Вони відразу у таборах засновують школи, університети, творчі колективи (хори, театри, студії та ін.), періодичні видання, видавництва, різноманітні майстерні.

Загалом упродовж 20–30-х років у Польщі виникли такі важливі установи, як Український народний університет, Військова Академія, Український Науковий Інститут, Українське Економічне Бюро, Православний Митрополичий Архів-Музей та багато ін. У другий період (цивільної еміграції) центрами українського культурного життя у Польщі стали великі міста – Варшава, Краків, Гданськ, Львів.

У Каліші табір інтернованих українських вояків проіснував найдовше. Тут була заснована гімназія імені Тараса Шевченка, яка діяла до 1937 року, та художня школа, де читав лекції голова спілки українських художників у Галичині Петро Холодний.³ У таборах діяв Союз Українок з філіями в Александрові Куявському, Каліші, Ланцуті, Ченстохові, Пікулічах, Тарнові та Пьотркуві Трибунальському, представниці якого займалися вихованням дітей, господарською діяльністю, швейною справою, організовували дитячі садки, курси медсестер.⁴ У таборах був заснований хор Дмитра Котка, який успішно концертував у польських містах (про що писала численна польська преса).⁵ Тут були організовані оркестри, драматичні й танцювальні колективи. Так, наприклад, засновником школи українського народного танцю був Василь Авраменко, який згодом емігрував до США, де заклав кіностудію.⁶

У Пьотркуві Трибунальському табір існував лише у 1920–1921 роках, проте український еміграційний осередок тут діяв до кінця 20-х років, про що свідчать польські архівні документи.⁷ Поміж цими архівними матеріалами трапляються звернення до влади про дозволи на отримання віз, паспортів, про переїзди, проведення концертів, про надання інтернованим українцям для їхніх духовних потреб православної церкви тощо. Одним із таких документів, які зберігаються в архіві міста Пьотркува, є адресована старості міста *Prośba* українських студентів-емігрантів дозволити провести концерт-вечір 13 серпня 1921 року в залі Зніч (Znicz). До офіційного клопотання додано програму, де у першій частині анонсовано виступ хору (*Гаудеамус, Журавлі*, попури українських народних пісень та ін.), а в другій – пантоміму

³ Paszkiewicz, K., Szkolnictwo i oświata wojsk Ukrainkiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920-1924, in: *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, Toruń 1997, 330–333.

⁴ Там само.

⁵ *Dziennik Narodowy*, 1927, № 191; 1928, № 49, № 51.

⁶ Федорук, О., Лицар танцю, *Українська культура*, 1995, № 6, 15–17.

⁷ *Архів м. Пьотркува Трибунальського*. Starostwo Powiatowe Piotrkowskie. Ref. I. Bezpieczeństwo Publiczne № 167 (1921), № 147 (1925).

В. Смутного *Червоний Арлекін*. До третьої частини ввійшли сольні виступи – тенори, баритони, навіть один піаніст, куплетист і двоє декламаторів – серед яких був відомий український поет Євген Маланюк (*архівна справа № 72*). Це дає підстави стверджувати, що одним із місць перебування поета в Польщі у 1921 році був табір інтернованих у Пьотркуві. Після розформування цього табору вояки були переведені до Каліша, де табір інтернованих проіснував до 1924 року.

Архівні матеріали за 1925 рік зберігають програми українських вистав аматорських театрів, наприклад колективу українських артистів під керівництвом А. Залеського, та концертів українського хору Дмитра Котка, які відбувалися на території повіту. Ставили *Наталку Полтавку*, *Хмари*, *Ой не ходи Грицю, та на вечорниці*, *Назара Стодолю* і т.д. До репертуару хору Дмитра Котка входила пісенна класика: як авторські, так і українські народні пісні – історичні, побутові, обрядові, ліричні (*архівна справа № 147*).

Одним із найважливіших засобів спілкування та творчої самореалізації у важких умовах еміграції була преса. Як стверджує Н. Сидоренко, за період з 1920 по 1924 рік у Польщі виникло більше 90 нових газет і журналів.⁸ Із них таборових – 58, три українські часописи виходило в Пьотркуві Трибунальському. Це сатирично-гумористичний щоденник *ВСІМ*, двотижневик *На хвилях життя* і літературно-військовий журнал *Тернистий шлях*. Літературний часопис *На хвилях життя* та щоденна сатирично-гумористична газета-плакат *ВСІМ* виходили за редакцією офіцера армії УНР, українського поета Є. Маланюка. А редактором журналу *Тернистий шлях* був О. Козловський.⁹ Матеріальні умови життя і діяльності українських емігрантів були надзвичайно важкими, тому видання виходили за допомогою примітивної техніки, на тонкому й дуже неякісному папері.

У часописі *На хвилях життя*, який був виданням культурно-освітнього відділу штабу армії УНР, друкували поезії, прозу, сатиричні твори, спогади, огляди переважно літературної та військово-політичної проблематики. Всього вийшло лише два випуски у березні 1921 року. За зовнішнім оформленням та технічними характеристиками часопис був типовим для таборових видань – тонкий папір, тексти надруковані друкарською машинкою із виправленнями, зробленими редактором від руки, ілюстрації та титульна сторінка також ручної роботи.

У першому випуску редакція зазначала: «Серед несприятливих і важких обставин, про які не приходиться згадувати, видаємо перше число журналу *На хвилях життя*. Метою своєю журнал ставить правдиво освітлювати,

⁸ Сидоренко, Н., «*Задротяне життя*» українських часописів на чужині (1919–1924), Київ 2000, 5.

⁹ Там само, 42.

наскільки це буде можливо, з державного, громадського і військового боку, як загальне українське, так і наше козацьке таборове життя, виявляти в ньому хиби та словом правди їх виправляти. А це все робиться для того, щоб уникнути нам грізних політичних хвиль, бути до всього готовими та з повною вірою і силою переможців щасливо виплисти на широкі простори Рідної України.»¹⁰

Тут надруковані перші вірші та нариси про таборове життя Є. Маланюка, а також фрагмент його перекладу повісті Кнута Гамсуна *Вікторія*. Наскрізьні мотиви першого номера часопису *На хвилях життя* – це туга за батьківщиною, за рідною землею, яка залишилася в більшовицькому ярмі, прагнення продовжувати боротьбу за незалежну Україну та віра в перемогу. Це був початковий період еміграції, коли серед українських вояків ще жили оптимістичні погляди, жила надія на об'єднання політичних сил і визволення України.

Газета *ВСІМ* мала повну назву *Вільне слово і малюнок*. Упродовж лютого – травня 1921 року вийшло всього 38 номерів. «Ця щоденна газета-плакат складалася з окремих аркушів-оголошень, шаржів, реплік, усмішок, карикатур тощо, наклеєних на картон. Поряд знаходилася спеціальна скринька з написом „Редакція“, куди читачі могли вкласти будь-які матеріали. Одним із гасел стали слова: „Сміємося – не плачемо.“ Редколегія зазначала про свій часопис: орган кожного і всіх, видання анонімне. Можна використовувати будь-які псевдоніми, ніхто не цензурує, не редагує. Не коректує, не друкує, стоїть поза політикою...», – писала про це видання Н. Сидоренко.¹¹

Тернистий шлях – це військово-літературний часопис, який був виданий культурно-освітнім відділом 1-ї кулеметної дивізії армії УНР за редакцією О. Козловського. У ньому друкували переважно художні твори (у тому числі й поезії Є. Маланюка), а також інформацію про життя табору. Редакція мала на меті духовне об'єднання таборової громади та її порятунку від духовного занепаду, тому закликала всіх випробувати свої сили у письменстві.

Польський історик Омелян Вішка відзначає, що українська еміграційна преса мала переважно лівий соціалістичний характер, але вся без винятку була антирадянською, тому до недавніх часів залишалася недоступною дослідникам; водночас у більшості випадків вона була лояльною до польської держави.¹² Українські часописи не мали доступу до даних інформаційних агенцій, тому живилися подіями внутрішнього життя емігрантів, таборів та кореспонденціями громадських співробітників. Зі сторінок цих часописів

¹⁰ Від редакції, *На хвилях життя*, 1921, № 1, 2.

¹¹ Сидоренко, Н., «*Задротяне життя*» українських часописів на чужині (1919–1924), Київ 2000, 22.

¹² Вішка, О., *Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження*. Наук. ред.-консультант М. М. Романюк, Львів 2002, 91–92.

віє щирою і сердечною тугою за родинним теплом і рідною землею. У назвах часописів часто повторюється слово Україна – *Син України, Трибуна України, Український сурмач* і т.д.

Ще одним важливим етапом культурно-освітньої таборової діяльності Є. Маланюка було літературно-мистецьке товариство Веселка у Каліші, яке видавало однойменний часопис і мало на меті об'єднання української інтелігенції та формування засад незалежності української громади. Часопис *Веселка* виходив упродовж 1922–1923 років. Крім Є. Маланюка, у його редакції працювали Юрій Дараган, Михайло Селегій та інші автори. Цей часопис став віддзеркаленням духовного життя таборян в останній період існування таборових осередків на території Польщі. Тут було багато художніх творів, критики, спогадів і роздумів про майбутнє. Своєрідним підсумком літературної творчості таборового періоду став альманах *Озимина*, виданий Є. Маланюком, М. Селегієм і М. Осикою 1923 року у Каліші.

Еміграційна періодика існувала «на кошти українських інституцій і приватних пожертвувань», тому рівень її технічного оформлення зазвичай був невисокий. Видання існували переважно впродовж короткого періоду, часто виходило всього 1–2 числа. Лише небагатьом вдалося протриматися довший час. До таких належать літературний місячник *Веселка* (1922–1923), літературно-політичний та суспільний альманах (річник) *Дніпро* (1922–1925, 1927–1940), двотижневик *Духовна бесіда* (1924–1925), ілюстрований журнал *Духовний сіяч* (1927–1930), річник *За державність* (1929–1938), місячник і двомісячник *За незалежність* (1934–1939), літературний журнал *Ми* (1933–1939), ілюстрований літературний та популярно-науковий тижневик *Наш світ* (1924–1925, 1935–1936), ілюстрований двотижневик літератури, науки і суспільного життя *Наша бесіда* (1926–1927), літературно-військовий журнал *Наша зоря* (1920–1923), науково-літературний місячник *Наша культура* (1935–1937), таборовий тижневик *Промінь* (1921–1922), науково-популярний місячник *Рідна мова* (1933–1939), двомісячник *Студентський голос* (1927–1928), військово-літературний журнал *Табор* (1923–1924, 1927–1939), тижневик *Українська нива* (1926–1936), демократична газета *Українська трибуна* (1921–1922), двотижневик *Український сурмач* (1922–1923).

З 1924 року центром розвитку української культури стає Варшава. Певний час у Варшаві перебували Симон Петлюра, Іван Огієнко, Павло Зайцев та інші українські культурні діячі. У 30-ті роки у Варшаві також проживав Є. Маланюк, який повернувся до Польщі зі студій у Чехії і активно співпрацював із численними українськими і польськими центральними та регіональними періодичними виданнями. Його діяльність у галузі розвитку української культури, поширення і популяризації знань про неї дуже різноманітна.

На початку 30-х років поет співпрацював із редакцією місячника *Ми*, що в 1933–1937 роках виходив у Варшаві, а від 1937-го до 1939-го – у Львові.

Йдеться про літературний неперіодичний журнал, у якому друкувалися молоді українські письменники, що ще в 1929 році заснували групу Танк. У 1933 році колектив утворив видавництво Варяг, де друкували твори Н. Лівницької-Холодної, С. Гординського, Б. Ольхівського, А. Крижанівського та ін., видавали серію *Бібліотечка українського державника* та журнал *Ми*. До групи належали Є. Маланюк, Ю. Липа, О. Теліга, Н. Лівницька-Холодна, Б. Ольхівський, П. Зайцев, А. Крижанівський, Ю. Дригинич та ін. Пізніше від них відійшли О. Теліга, Є. Маланюк, Л. Мосендз (за твердженням О. Веретюк, під впливом редактора львівського *Вісника* Д. Донцова та його поглядів на суспільну роль літератури¹³). У сучасних польських літературознавчих розвідках часопис *Ми* часто називають альманахом, ймовірно, з огляду на характер публікацій, більшість яких складали художні твори та переклади зі світової літератури. Наприклад, відомий польський україніст Флоріан Неуважний писав так: «Істотну роль у розвитку української літератури на території передвоєнної Польщі відіграла група, зосереджена довкола часопису, власне альманаху *Ми* (1934–1939) у Варшаві, де спершу довкола поетів Ю. Липи (1900–1944) і Н. Лівницької-Холодної (нар. 1902) повстала група Танк, членами якої були Є. Маланюк, О. Теліга, П. Зайцев, Б. Ольхівський і ін., а потім ці поети залучили до співпраці інших, головню А. Крижанівського і Ю. Дригинича.»¹⁴ Твори польських і західних авторів у багатьох випадках друкували в перекладах Є. Маланюка. Однак згодом він відійшов від колективу, і вже з 1935 року його немає серед авторського складу. У 4-й книзі часопису *Ми* (1935) на збірку Є. Маланюка *Земна Мадонна* було опубліковано гострий критичний відгук Святослава Доленги *Поет тьми й хаосу*.

Загалом у 30-ті роки Є. Маланюк активно співпрацює з польськими періодичними виданнями, поширюючи серед польської аудиторії знання про українську історію та культуру. Зокрема, переклади його поезій друкували в тижневику *Biuletyn Polsko-Ukraiński* (Варшава 1932–1938), місячнику *Kamena* (Хелм 1933–1939), місячнику *Okolica Poetów* (Остшешув Великопольський 1935–1939), тижневику *Pion* (Варшава 1933–1939), місячнику *Sygnaly* (Львів 1933–1939), тижневику *Wiadomości Literackie* (Варшава 1924–1939), тижневику *Wołyń* (Луцьк 1933–1939), двотижневику *Zet* (Варшава 1932–1939).

У цей час Є. Маланюк написав багато культурологічних і літературно-критичних статей, оглядів і рецензій, у яких широко презентував на шпальтах польської періодики український літературний процес, провідні його тенденції та ключові постаті. Огляд історії літературного процесу в Україні

¹³ Weretiuk, O., *Życie literackie emigracji petlurowskiej w Polsce międzywojennej*, *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*, 1996, t. 3, 293.

¹⁴ Nieuważny, F., *Українська література в Polsce*, in : *Słownik literatury polskiej XX wieku*, Wrocław 1992, 1147–1151.

представлений, наприклад, у таких публікаціях: *Українська поезія останньої доби* (*Wiadomości Literackie*, 1933, № 4), *Про українську літературу* (*Przegląd Współczesny*, 1933, № 132), *Українська література в світлі сучасності* (*Wschód-Orient*, 1932, № 5–6). Багато текстів Є. Маланюк присвятив постаті Тараса Шевченка. Це, зокрема, розлогі статті *Два обличчя Тараса Шевченка* (*Przegląd Współczesny*, 1933, № 140), *Душа України* (*Wiadomości Literackie*, 1938, № 3), *Душа України* (*Ateneum*, 1938, № 1). Свої історіософські та культурологічні погляди письменник виклав у публікаціях *Нариси до типології культур* (*Marchoń*, 1935, № 2), *Типологія культур* (*Wołyń*, 1938, № 6), *Таємниця Гоголя* (*Wschód-Orient*, 1934, № 15-16).

Упродовж 30-х років Є. Маланюк найчастіше співпрацював з місячником-тижневиком *Biuletyn Polsko-Ukraiński*, на сторінках якого були надруковані польські переклади його поезії, суспільно-політична публіцистика, літературна критика, інформаційні та бібліографічні огляди, рецензії, відгуки та повідомлення. Письменник брав участь у дискусіях та обговореннях польсько-українських взаємин, шляхів вирішення українського питання в міжвоєнній Польщі та багатьох інших актуальних суспільних проблем. Свої поезії письменник підписував справжнім ім'ям, літературну критику і публіцистику – псевдонімом Edward Kark (Едвард Карк) або криптонімами Е. К. чи К., а тексти на суспільно-політичну тематику – переважно псевдонімом Jakób Stojan (Якуб Стоян) або криптонімами J. St., J. S., S. У деяких інших часописах натрапляємо також на криптоніми Е. М., М. М.¹⁵

У 1933 році на шпальтах згаданого вище місячника Є. Маланюк опублікував літературні портрети *Микола Хвильовий*, *Титан праці* (про І. Франка), *Леся Українка*, *Михайло Грушевський*. Вплив ідеології та політики на культуру і духовність націй він розглядав у публіцистичних виступах у рубриці *На культурно-історичні теми*, де також аналізував інші важливі суспільні явища. Над сутністю поняття «націоналізм» Є. Маланюк розмірковував у публікації *На маргінесі «Націоналізму»* (1933, № 18), полемізуючи із редактором місячника В. Бончковським. Про актуальні проблеми польсько-українського співжиття у міжвоєнній Речі Посполитій Є. Маланюк писав у статтях *Перед лицем нового етапу. Два голоси польсько-українські* (1935, № 37), *Два голоси польсько-українські після відкриття Сейму і Сенату* (1935, № 41). Крім того, письменник надрукував у бюлетені десятки відгуків та рецензій на нові книжкові видання, часописи, публікації в пресі; часто дискутував і полемізував із публіцистами.

¹⁵ Пояснення походження псевдонімів і криптонімів, які використовує Є. Маланюк у польській пресі, надає Леонід Куценко у примітках до своєї монографії: Куценко, Л., *Dominus Маланюк: тло і постать*, Київ 2002, 252.

Після початку Другої світової війни Є. Маланюк брав участь у боях за Варшаву з німецькими окупантами. 1944 року він, як і багато інших українських політичних емігрантів, змушений був покинути Польщу.

Ще однією неординарною постаттю серед представників української еміграції у Варшаві був Іван Огієнко (відомий як митрополит Іларіон) – політичний та культурний діяч УНР. З 1926 по 1932 роки він працював професором Варшавського університету, вивчав та перекладав українською мовою текст *Біблії*, надрукував багато наукових праць із мовознавства, богословських наук, підручників з української мови, багато зробив для популяризації української культури в Польщі. Польський мовознавець Мар'ян Юрковський називає його «одним із найвидатніших українських філологів».¹⁶

І. Огієнко був ученим енциклопедичного розуму і різнобічних наукових інтересів. Високий інтелект дослідника зумовив специфіку наповнення часописів *Наша культура* (1935–1937) і *Рідна мова* (1933–1939), які він видавав у Варшаві. Науково-літературний місячник *Наша культура* та журнал *Рідна мова* були науковими виданнями, в яких друкували розвідки українських учених з усіх галузей гуманітарних знань. Та найголовніше своє завдання редакція часопису *Наша культура* сформулювала так: «Всебічне й глибоке наукове висвітлення нашої духовної й матеріальної культури.»¹⁷ За весь період у цьому часописі було надруковано більше ста наукових статей, нарисів, оглядів, рецензій, критичних статей, розвідок з історії української культури, літератури, релігії, мовознавства, етнографії, образотворчого мистецтва, історії, філософії тощо. Значні за обсягом монографійні праці друкували у декількох випусках. Часопис мав за мету розповідати українцям про їхнє походження, історію, духовну та матеріальну культуру. Він виконував, як і всі інші еміграційні видання, функцію національного самозбереження та самоствердження українців. Проте вирізнявся з-поміж інших високим науковим рівнем публікацій та «вченою» презентабельністю авторського складу, яку забезпечували професори Л. Білецький, І. Свенціцький, К. Студинський, Я. Гординський, В. Щербаківський, С. Сірополко, О. Мицюк, Г. Костельник, С. Шелухин та ін.

На думку дослідника видавничої діяльності І. Огієнка, Володимира Ляхоцького, *Нашу культуру* науковець заснував власним коштом, і це видання разом із його редактором тривалий період несли ідею консолідації української творчої інтелігенції.¹⁸ Для того, щоб місячник був максимально доступним для всіх охочих, ціна на нього була мінімальною (наскільки це було можливо).

¹⁶ Jurkowski, M., Profesor Iwan Ohijenko, in: *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*, 1996, t. 3, 277.

¹⁷ Національна освіта й наші завдання, in: *Наша культура*, 1935, № 1.

¹⁸ Ляхоцький, В., *Просвітителю: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона)*, Київ 2000, 178.

Журнал *Рідна мова* за змістом був більш спеціалізованим періодичним виданням. І. Огієнко та інші автори публікацій торкалися питань правильного слововживання, популяризували правила правопису та норми української літературної мови передусім серед українців у еміграції. На сторінках видання обговорювали актуальні питання складання словників, зокрема термінологічних. Друкували плани-проспекти та матеріали до термінологічних словників із різних галузей знань. Крім самого редактора, свої праці тут друкували такі вчені, як І. Свенціцький, І. Ковалик, Б. Кобилянський, Г. Ільїнський, І. Крип'якевич та ін. За посередництва журналу *Рідна мова* І. Огієнко намагався втілити ідею мовної консолідації української нації.

Автор першого монографічного дослідження *Історія української преси* Аркадій Животко, аналізуючи українську пресу на чужині, з-поміж часописів, які виходили у Варшаві в 30-ті роки, називає три, «що зайняли в українській журналістиці окреме поважне місце». Це кварталник *Ми*, місячники *Наша культура* та *Рідна мова*.¹⁹

Серед українських вчених, які працювали у міжвоєнний період у Польщі, варто згадати ім'я Павла Зайцева – невтомного дослідника та популяризатора творчості Тараса Шевченка. Серед його наукового доробку вагоме місце займають дві польськомовні праці (*Дві польські постаті у повістях Т. Шевченка* та *Шевченко і поляки*), які він написав передусім для польського читача.

Павло Зайцев потрапив в еміграцію до Польщі після державотворчої праці у складі Центральної Ради та участі у національно-визвольній боротьбі. Тут з 1921 року він працював у дипломатичній місії УНР, був професором Варшавського університету, де викладав українську мову, історію мови та латину. Після заснування Українського наукового інституту у Варшаві був його співробітником та членом Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка. Павло Зайцева у міжвоєнний період вважали одним із найавторитетніших шевченкознавців. У 1934–1939 роках він був редактором видання творів Тараса Шевченка у 16-ти томах, яке готував Український науковий інститут у Варшаві (до 1939-го року вдалося видати лише 13 томів). Крім вищеназваних польськомовних праць про Т. Шевченка, П. Зайцев є також автором ґрунтовного монографічного дослідження *Життя Тараса Шевченка*, розвідок *Т. Шевченко в російських перекладах*, *Як творив Шевченко-поет* та багатьох інших шевченкознавчих текстів. У своїх дослідженнях, які були надруковані у польських літературних і наукових часописах, П. Зайцев розглядав Т. Шевченка і як митця, і як особистість. Зокрема, у праці *Шевченко і поляки* П. Зайцев ґрунтовно висвітлив особистісні взаємини поета з багатьма відомими поляками та його зв'язки з польською культурою.

¹⁹ Животко, А., *Історія української преси*, Мюнхен 1989–1990, 285.

Володимир Міяковський у своїх спогадах про П. Зайцева зазначав, що 1947 року вчений планував перекласти українською мовою та видати книгу *Шевченко і поляки*, оскільки «матеріал там надзвичайний і неповторний з рап-персвільського музею, який під час війни загинув у Варшаві».²⁰

Праця П. Зайцева *Szewczenko i Polacy* вперше була надрукована в часописі *Biuletyn Polsko-Ukraiński* в ювілейний (1934) шевченківський рік. У ній автор проаналізував факти біографії Т. Шевченка, в яких показав його зв'язок із поляками і вплив польського суспільства на життя поета. Дослідник відтворив вплив польського культурного середовища на формування світогляду Т. Шевченка, його поетичну і малярську творчість та мистецьке бачення. П. Зайцев розглядав тексти польських авторів про Шевченка, а також перші українські праці про зв'язки Шевченка з польською культурою, зокрема дослідження І. Франка, О. Колесси, В. Щурата та ін. Підкреслюючи нерозуміння багатьма поляками сутності Шевченка, він писав: «Це духовний феномен винятково складної структури – він є втіленням українського національного сумління, рупором правди євангельського християнства і палким революціонером разом, поетом-пророком національного відродження України і її незалежності та одночасно пророком братерського співжиття усіх народів, грізним Ієремією своєї вітчизни і водночас її романтичним трубадуром-кобзарем.»²¹ Ця розвідка П. Зайцева, написана польською мовою, мала за мету показати польському суспільству велич і неповторність постаті українського поета, його постійний зв'язок із польською культурою, а також похитнути ті стереотипи, які існували у масовій свідомості поляків щодо Т. Шевченка.

Крім вказаної вище праці, у часописі *Biuletyn Polsko-Ukraiński* у 1935 році була надрукована інша стаття П. Зайцева – *Дві польські постаті в повістях Тараса Шевченка* (№ 8), яка продовжувала тему впливу польської культури на творчість українського письменника. В інших часописах, що виходили у Польщі в 30-ті роки, з'явилися такі праці П. Зайцева, як *Шевченко як художник і графік* (Ріон, 1936, № 4), *Викуп з неволі Шевченка* (Назустріч, 1934), *Незабутній учитель Шевченка* (Назустріч, 1934), *Шевченко в карикатурі й Шевченко-карикатурист* (Назустріч, 1935), *Незабутній Брюллов* (Назустріч, 1935), *Коли Шевченко почав писати поезії* (Назустріч, 1938), *Жінка на життєвих шляхах Шевченка* (Жінка, 1935), *Як творив Шевченко-поет* (Ми, 1939, 4, кн. 1, 60–72; кн. 2, 61–79).²²

Усі ці публікації П. Зайцева про Т. Шевченка у польській пресі та в українській періодиці на теренах Польщі були першим важливим етапом у поширенні

²⁰ Міяковський, В., Спогади і спостереження, *Сучасність*, 1968, № 3 (березень), 117.

²¹ Zajcew, P., *Szewczenko i Polacy*, *Biuletyn Polsko-Ukraiński*, 1934, nr 10, 3.

²² Радишевський, Р. П., Павло Зайцев – шевченкознавець, *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*, 2014, вип. 1, 13–23.

об'єктивного і правдивого образу Т. Шевченка у польському суспільстві, у подоланні стереотипів та шаблонних оцінок його творчості, які утвердились у масовій свідомості поляків після смерті поета.

Не менш значимою, проте дотепер маловідомою в українському культурному середовищі залишається редакційно-видавнича та публіцистична творчість офіцера армії УНР Івана Липовецького у міжвоєнний період у Польщі. Він заснував журнал *Український стрілець* (1920–1921), був редактором таборової газети *Нове життя* і часопису *Зірниця* (1920–1921), співробітником редакції студентського журналу *На чужині* (Варшава 1924–1925).²³ Після того, як польський уряд у 1921 році дозволив інтернованим українцям вступати до вузів Польщі, І. Липовецький 1922 року вступив до Вищої торгівельної школи у Варшаві. Після її закінчення працював у Головному статистичному управлінні Польщі, а згодом там очолював відділ зовнішньої торгівлі.

У 30-ті роки Іван Липовецький активно друкує низку публікацій як в українській, так і в польській пресі, і підписує їх ім'ям Ян Липовецькі. Найбільше його текстів з'явилося на сторінках варшавського тижневика *Biuletyn Polsko-Ukraiński*, де він публікував аналітичні статті на економічну тематику. Іван Липовецький був одним із нечисленних авторів, які у своїх виступах розглядали економіку СРСР, а в її контексті – економічну ситуацію в УРСР. Завдяки своїй праці в Головному статистичному управлінні Польщі він оперував величезною кількістю статистичних даних із різних галузей промисловості.

Лише в 1933 році на сторінках тижневика *Biuletyn Polsko-Ukraiński* були надруковані статті *Wymowa cyfr* (№ 19–20), *Dla kogo pracuje Dniepr* (№ 27), *Walka o chleb* (№ 32–33). У наступні роки виходу часопису були опубліковані такі статті: *Za kotarą sowiecką*, *O spółdzielności w USSR*, *Sowiety grożą*, *Jaką rzeczywistość kryje pozorny błogostan*, *Na marginesie zbrojeń sowieckich*, *Donbas w odwrocie*, *Na marginesie „stalinowskiej troski o kobiety i dziecko”*, *Porty Ukrainy czekają na lepsze czasy*, *Handel sowiecki w „prorywie”*, *Ekonomiczny wyzysk Ukrainy*, *„Płynne złoto” Z.S.S.R.*, *Jak żyje i pracuje K.P.B.U.?*, *O czym mówią te cyfry i fakty?*, *Przyszła kolej i na „plemię komsomolskie”*, *„Bolszewizacja” inteligencji USSR* та ін.

Іван Липовецький у своїх аналітичних розвідках розкривав справжній стан радянської економіки, показував, як економіка України служила донором відродження радянської промисловості та сільського господарства, як радянська влада експлуатувала природні багатства українського народу для піднесення економіки радянської імперії.

Багатогранною і дуже плідною була також культурно-освітня та видавничо-перекладацька діяльність Богдана Лепкого, який не належав до когорти української політичної еміграції і працювати на ниві популяризації української

²³ Сидоренко, Н., «*Задротяне життя*» українських часописів на чужині (1919–1924), Київ 2000, 73.

літератури в Польщі розпочав ще на початку ХХ століття. Він входив до складу Слов'янського клубу в Кракові, членами якого були вчені з різних галузей гуманітарних наук Польщі. На засіданнях цього клубу письменник виголосив доповіді *O najnowszej literaturze rusko-ukraińskiej* (1901), *Mikołaj Gogol* (1902), *Wasył Stefanyk* (1903), *Muzyka Łysenki* (1904).²⁴ Згодом Б. Лепкий підготував до друку книгу новел М. Коцюбинського *В тенетах шайтана* (1906) та власний переклад польською мовою *Слова о полку Ігоревім* (1908) зі вступом і розлогими коментарями. Разом із Владиславом Орканом Б. Лепкий також підготував до друку антологію сучасної української поезії, а 1912 року польською мовою вийшов його *Начерк історії української літератури*.

Б. Лепкий завжди використовував нагоду поширювати знання про українську культуру серед поляків. У 20–30-ті роки ХХ століття він працював викладачем польських гімназій і з 1927 року – професором філософського факультету Ягеллонського університету в Кракові. Лекційний курс професора Б. Лепкого висвітлював найважливіші етапи історії української літератури і був доповнений практичним курсом періоду відродженої літератури від Котляревського до Шевченка включно. З-поміж архівних документів Ягеллонського університету збереглося клопотання декана про дозвіл для професора Б. Лепкого читати одну лекцію в тиждень українською мовою для студентів відділу слов'янської філології.²⁵

Редакційно-видавничий доробок Б. Лепкого у Польщі у цей період величезний. Він підготував до друку зі вступом і коментарями твори І. Котляревського, П. Куліша, Марка Вовчка, О. Стороженка, М. Гоголя. 1922 року Б. Лепкий видав у Берліні два томи антології української поезії *Струни* (від найдавніших до сучасних йому часів) та збірку малої прози українських авторів *Рідне слово*.

Крім того, Б. Лепкий написав і видав українською та польською мовами численні популярно-наукові праці, присвячені українському письменству та польсько-українському культурному діалогу. Це, наприклад, розвідка про польську письменницю Марію Конопніцьку (1898), за яку автор отримав нагороду Міністерства освіти у Відні; численні праці, присвячені історії української літератури та творчості окремих її представників: *Василь Стефанік Літературний нарис* (Львів 1903), *Нарис історії української літератури. Кн. 1. До нападів татар* (Київ – Липськ 1923), *Чим жила українська література? З історії української літератури* (Відень 1915), *Незабутні. Літературні нариси / В. Стефаніка та Гр. Чупринки* / (Берлін 1922), *Тарас Шевченко. Твори. 3-томне популярне видання зі вступом* (Берлін 1919), *Повне видання творів*

²⁴ Klub Słowiański w Krakowie, *Świat Słowiański*, 1905, r. 1, t. 1, 17.

²⁵ *Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Zatrudnienie w Uniwersytecie. Łepki Bohdan*, S II, 619.

Тараса Шевченка (Київ – Липськ), 5 томів з розлогою монографією в першому томі під назвою *Про життя і твори Шевченка* (1922) та ін. Б. Лепкий також був автором одного з перших виданих польською мовою підручників з української літератури – *Ukraina. Zarys literatury. Podręcznik informacyjny*.²⁶ В останні роки життя Б. Лепкий підготував підручник з історії української літератури останніх десятиліть (у його часовимірі), що мав назву *Наше письменство* і вийшов 1941 року.

Крім науково-популярних і критичних праць, у польській літературній періодиці міжвоєнної було надруковано багато поезій Б. Лепкого у польських перекладах, а також його польські переклади української поезії, зокрема творів Т. Шевченка, М. Шашкевича та інших авторів.

На теренах Польщі у міжвоєнний період працювали десятки і навіть сотні колишніх учасників національно-визвольних змагань, які були приречені історичними обставинами залишатися політичними емігрантами у чужих краях. Серед них видавець, публіцист, письменник Володимир Островський – засновник еміграційних видань *Наш світ*, *Духовна бесіда*, *Наша бесіда*, видавець і редактор *Нової доби* та *Української громади*; керівник Українського наукового інституту у Варшаві Валентин Садовський; публіцист і редактор Олександр Саліковський і багато інших.

Ці люди, працюючи на ниві української культури у важких умовах еміграції, передусім прагнули в чужому культурному середовищі зберегти свою національну ідентичність, самоствердитися і консолідувати українські сили. Вони намагалися розвивати і продовжувати ідеї національно-визвольної боротьби і популяризувати знання про українську культуру у світі. Їхній доробок ще досі не описаний і достеменно не вивчений. Не оцінений належним чином і той внесок, який зробили ці ентузіасти для утвердження української державності та незалежності.

²⁶ *Ukraina. Zarys literatury. Podręcznik informacyjny*, Warszawa – Kraków 1930.

ABSTRACT

**The Ukrainian Emigration in Poland in the Interwar Period
of the 20th Century: The Key Figures of Information
and Publishing and Cultural and Educational Activity**

Svitlana Kravchenko

In the article are considered two periods of Ukrainian political emigration in the 1920s and 1930s on the territory of Poland. The first camp period is when all cultural and educational institutions and periodicals functioned in internment camps, lasted until 1924. The second period of civil emigration covered 1925–1939 and then Ukrainian cultural life moved from camps to Warsaw and other large cities of Poland. The most important forms of cultural and educational activities of representatives of Ukrainian emigration were educational institutions – gymnasiums, studios, schools, institutes, academies, unions and information and publishing activity – issue of periodicals and book editions, popularization of knowledge about Ukrainian culture through publications in the Polish press, translation of works of fiction and literary criticism.

Key words: Ukrainian Emigration in Poland, Periodicals, Camp Period, Civil Emigration, Cultural Life.

Prof. Svitlana Kravchenko, Ph.D. (kravchenko.svitlana@eenu.edu.ua) has Ph.D. in social communication, she is a Professor, Head of Department of Social Communication, Lesya Ukrainka Eastern European National University and member of National Union of Journalists of Ukraine.

УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ПОХОВАННЯ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ ХХ СТОЛІТТЯ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

У нашому дослідженні пропонуємо огляд та аналіз пам'ятників українським військовим, які було споруджено у міжвоєнний період ХХ століття. Пропонувана проблематика досі не дістала широкого освітлення у наукових колах і лише почасти була розглянута у працях чеських та українських фахівців. Так, зокрема, у монографії Оксани Пеленської *Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині*¹ згадано про деякі українські пам'ятники на чеських теренах у контексті долі їхніх творців або з погляду їхньої мистецької вартості. Праця чеського історика українського походження Богдана Зілінського *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917–1945 (1994)*² містить багато цінної історичної інформації щодо українських осередків та їхньої діяльності у Чехії, однак українські поховання та їх збереження у цій праці майже не досліджені. Існує низка розвідок, які присвячені лише окремим похованням або цвинтарям. Так, книга Вацлава Новака *Pevnostní hřbitov v Josefově*³ пропонує ґрунтовний огляд військового цвинтаря в Йозефові й подає детальний опис більшості його поховань. Приватний архів Алеша Кубіша *Privátní archiv*⁴ всебічно розповідає про італійський військовий цвинтар у місті Міловице. Сучасний найповніший огляд празьких поховань надано у книзі *Українські могили в Чехії* Т. Беднаржової та Ф. Янчика,⁵ хоча з 2002 року – часу видання книги – реальна ситуація щодо стану та наявності поховань змінилася і потребує як сучасного вивчення, так і ретельної каталогізації. З 2011 року подібна робота проводиться нашою

¹ Пеленська, О., *Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині*, Нью-Йорк – Прага 2005.

² Zilynskyj, B., *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917–1945 (1994)*, Praha 1995.

³ Novák, V., *Pevnostní hřbitov v Josefově*, Josefov 2002.

⁴ Kubiš, A., *Privátní archiv*, Milovice 1993.

⁵ Беднаржова, Т. – Янчик, Ф., *Українські могили в Чехії*, Прага 2002.

неформальною пошуковою групою, яка цього року трансформувалася в офіційну громадську організацію *Ukrajinský memoriál z.s.* Результати нашої роботи представлені на нашому сайті *ukrmemorial.eu*

Чому широкий дослідницький і суспільний загал України та Чеської Республіки має знати про ці поховання? Тому що чинне законодавство ЧР передбачає внесення орендної плати за усі поховання, розташовані на цивільних цвинтарях. За несвоєчасне внесення оплати пам'ятник набирає правового статусу «покинена могила», який не дає жодної гарантії щодо його збереження. Наприклад, такий статус до 2010 року мав пам'ятник ветеранам УНР у місті Пардубице роботи Оксани Лятуринської. Без своєчасного втручання нашої пошукової групи й оплати за оренду цвинтарного місця Україна могла б його назавжди втратити. Тому знання актуального стану українських поховань у Чехії допоможе збереженню пам'ятників, більшість із яких має не тільки історичну, але й архітектурну цінність.

Польові дослідження на безпосередніх об'єктах – українських похованнях міжвоєнного періоду ХХ століття, які збереглися у ЧР до наших днів, – заклали підґрунтя нашої наукової роботи, яка також базується на принципах іс-торизму, наукової об'єктивності та системного аналізу. За основу дослідження було обрано методологію реляційного структуралізму, яка передбачає опис та інтерпретацію поведінки окремих осіб або груп у соціальному і культурному середовищі, що розвивається від макроструктур до структур середньої ланки і мікроструктур.

Застосовуючи хронологічний принцип, усі українські військові поховання міжвоєнного періоду, які знаходяться на території сучасної Чехії, можна умовно поділити на три групи, а саме:

- 1) безіменні братські поховання до 1919 року,
- 2) іменні братські могили 20–40-х років ХХ століття,
- 3) окремі персональні поховання українських військових різних років.

Для кожної групи притаманна своя специфіка, зумовлена характером історичної доби та тогочасним міжнародним статусом України. Спробуємо дати короткий опис найвизначніших пам'яток та схарактеризувати найтипівіші риси кожної з цих груп.

Перша хвиля українських військових поховань у Чехії ХХ столітті була пов'язана із Першою світовою війною. Українці, що відбували військову службу у складі російської царської армії, потрапляли на територію Австро-Угорщини як полонені й утримувалися у спеціальних таборах для інтернованих разом із полоненими іншими національностей армій Антанти. На території австро-угорської Чехії найбільші табори з інтернованими солдатами російської царської армії було розміщено у Яблонному-в-Под'єштеді, Міловице, Ліберці, Терезині, Йозефові. Полонених намагалися утримувати відповідно до міжнародних стандартів, але зростання їхньої кількості, недостатність

харчування, різноманітні епідемії, що постійно виникали у таборах, забирали життя тисяч людей. Їх захоронення проводили або на території табору, або на цвинтарі неподалік. Щоб запобігти розповсюдженню інфекцій, померлих швидко ховали у спеціально викопаних шахтах – так званих братських могилах, які часто нагорі мали форму земляного насипу. Імена похованих у більшості випадків не зазначали і лише зрідка встановлювали гробовий камінь чи знак, на якому було вказано тільки приналежність померлого до того чи іншого віросповідання. Для захоронення військових на одному й тому ж цвинтарі були відведені різні місця відповідно до віросповідання та армії, на боці якої воював померлий. Припускаємо, що під час цих поховань проводили реєстрацію похованих. Так, приміром, за даними приватного архіву воєнного історика Алеша Кубішана, на військовому цвинтарі у місті Міловице за період Першої світової війни було поховано 527 вояків царської армії, серед яких були й українці, але наразі доступною є інформація лише про п'ятьох загиблих.⁶ Зауважимо, що в тому ж таки архіві зберігається інформація майже про кожного з п'яти тисяч італійців, похованих на цьому ж цвинтарі. Можна зробити припущення, що швидкий занепад Російської імперії у часи Першої світової війни та виникнення нової держави з кардинально іншим політичним курсом не сприяли збереженню чи належному опрацюванню даних про загиблих, які до цього часу залишаються недостатньо дослідженими.

Попри важкі умови перебування у таборах, загострені голодом, холодом, хворобами, військовополонені не забували і про духовне життя: закладали у таборах культурно-просвітні гуртки, бібліотеки, грали театральні вистави, створювали музичні оркестри, видавали газети та ін. Пам'ятали вони і про своїх загиблих товаришів та вважали своїм прямим обов'язком створення пам'ятних знаків для їхнього вшанування. Перший пам'ятник такого типу виник за схвалення австро-угорського Міністерства оборони у йозефовському таборі полонених у 1916 році за проектом російського полоненого Миколи Сушкіна – архітектора за фахом. Монумент *Полеглим за Батьківщину*, у якому автор вдало поєднує мотиви давньоруського фольклору і християнського мучеництва, започаткував практику зведення монументальних пам'ятних знаків на місцях масових поховань військовополонених царської армії. У 1918–1919 роках виникає низка подібних пам'яток, зокрема у Міловице – у формі гранітного обеліску з написом «Русскимъ воинамъ 1914–1918», у Яблонному-в-Под'єштеді – у формі православної церкви, у Терезині – у формі тріумфальної колони з піщанику та написом «Памяти русскихъ воиновъ, умершихъ на чужбине въ великую мировую войну 1914–1919». Усім цим монументам притаманні спільні характерні риси: стильова нейтральність або увізнення певного елемента (наприклад, православ'я або давньоруського

⁶ Kubiš, A., *Privátní archiv*, Milovice 1993.

епосу), підписи російською мовою, імперсональність, яка виявляється у відсутності переліку похованих. Вищезгадані пам'ятники збереглися до наших днів.

Поразка національно-визвольних змагань в Україні зумовила другу хвилю військових поховань на території Першої Чехословацької Республіки. За дозволом чеської влади у таборах для інтернованих, що залишилися після Першої світової війни, розмістилися військові частини армії УНР. У травні 1919 року на північ Чехії прибули інтерновані вояки Гірської бригади Української Галицької армії (УГА), витіснені з території України польськими військами. П'ятитисячне військово формування було розміщене у Яблонно-му-в-Под'єштеді, де воно стало відомим як Українська бригада в ЧСР. За рік військова група армії УНР під командуванням генерала Антона Кравса була інтернована у таборі під Ліберцем. У квітні 1921 року українських військових із Яблонного-в-Под'єштеді та Ліберця перевели до Йозефова. Після переведення усіх інтернованих українців до табору у Йозефові влада почала активно залучати їх до суспільного життя молоді Чехословацької Республіки. З українських вояків утворювали робітничі сотні (бригади), які виконували різного виду роботи по всій країні. Після розформування таборів інтернованих у 1926 році робітничі сотні зазвичай осідали у тих місцях, де працювали, і створювали там осередки українського життя на території Чехії, закладаючи різноманітні громадські організації. Часто у цих місцях колишні українські військові споруджували своїм полеглим товаришам пам'ятники, які складають другу групу у пропонованій нами класифікації.

У цій групі хронологічно першим і одним із найбільших є пам'ятник воякам Гірської бригади УГА, який було відкрито у 1921 році на власні кошти українських таборитів у Яблонному-в-Под'єштеді перед їх переведенням до Йозефова. Автором проекту став скульптор – колишній чотар війська УГА – Михайло Бринський. У 1923 році пам'ятники на вшанування загиблих українських військовиків з'явилися у Брно і Терезині (авторів монументів не встановлено), а у 1927 році – у Ліберці. Автором останнього проекту був визначний український художник-графік Василь Касіян, а реалізатором – скульптор Віце. Цей унікальний і красивий пам'ятник – єдина праця Касіяна у скульптурі – зберігся до наших днів і потребує детального вивчення українськими мистецтвознавцями, зокрема, в аспекті можливого впливу на цю роботу Касіяна провідного чеського скульптора Отто Гутфрейнда, автора легендарної скульптурної групи за мотивами творчості Божени Немцовой *Бабуса з дітьми*. Часова близькість виникнення обох пам'ятників і навчання Касіяна у 20-х роках ХХ століття у низці вищих шкіл Праги – як чеських, так і українських, – закладають підґрунтя для цього припущення.

Окремо варто зазначити про військові пам'ятники, споруджені організацією Самопоміч українських емігрантів північно-східної Чехії у таких містах, як Градець-Кралове, Пардубице і Йозефов. Як зазначає Богдан Зілінський

у своїй праці *Українці в Чехії і на Мораві*, ця організація існувала вже у 1924 році у Градці-Краловому, а згодом розширилася філіями у таких містах, як Пардубице, Йозефов, Млада Болеслав та інших.⁷ Організація швидко розросталася і брала досить активну участь у суспільному житті. Так, на десятому році свого існування кралоградецьке та младоболеславське відділення Самопомочі організували перший З'їзд українських організацій у місті Млада Болеслав, а вже на другому З'їзді у Ліберці делегати ухвалили створення Союзу провінційних українських організацій у Чехословаччині, який нараховував близько 800 українців. Основним завданням, яке ставила перед собою ця організація, була консолідація всіх українських сил задля інтересів української нації у чеському та міжнародному масштабах. Громада Самопомочі жила насиченим культурним життям: у періодиці того часу часто згадуються різні заходи, які вона проводила із широким залученням інших українських громад та чеського населення. Крім великої культурно-освітньої роботи, організація проводила плідну меценатську діяльність: жертвувала на будівництво Українського дому у Празі, збирала допомогу для постраждалих від голоду у Східній Україні, підтримувала український Сокіл за польських утисків у Львові, фінансувала освітні заклади для української молоді у Чехії тощо.⁸ Усвідомлюючи важливість збереження національної самосвідомості та ідеї незалежної України, за яку боролися й полягли військовики УНР, товариство Самопоміч залишило прийдешньому поколінню українців чотири пам'ятники, які збереглися до наших днів у населених пунктах Пардубице, Поухов (поблизу Градця-Кралового) та Йозефов.

Із листа керівника пардубицького відділення Самопомочі інженера Синявського дізнаємося, як складно було зібрати потрібні кошти на пам'ятник, проект якого запропонувала скульпторка і поетка Оксана Лятуринська: «Товариство Самопоміч розуміючи значення пам'яток, що стосуються українського визвольного руху після Першої світової війни, прийняло рішення спорудити пам'ятник українським воїнам, які спочивають на цвинтарі у Пардубицях [...] Для реалізації цієї ідеї наше товариство, яке на 90 % складається із робітників (колишніх козаків), тобто людей незаможних, постановило накласти на кожного свого члена 5% відрахування від місячного заробітку на побудову цього пам'ятника...»⁹ 1932 року пощастило зібрати потрібну суму, і пам'ятник у місті Пардубице було відкрито. У 1935 році організація Самопоміч на вшанування своїх загиблих побратимів спорудила у селі Поухов неподалік Градця-Кралового ще один пам'ятник, виконавцем якого стала кралоградецька фірма Міллер. Цей пам'ятник було розміщено біля могили

⁷ Zilynskyj, B., *Українці в Čechách a na Moravě (1894) 1917–1945 (1994)*, Praha 1995.

⁸ *Український тиждень*, 1935, 1. 7.; 26. 7.; 11. 11.; 16. 12.

⁹ *Центральний державний архів закордонної україніки*, фонд № 8, опис № 1, 94.

українського стрільця, насипаної у листопаді 1924 року – ще на початку діяльності Самопомочі.

Останнім пам'ятником, спорудженим цією організацією і, взагалі, хронологічно останнім іменним братським похованням, що виникли на чеських теренах у міжвоєнний період, став пам'ятник у Йозефові. Збір коштів на його побудову було розпочато з 1934 року (про що дізнаємося зі сторінок *Українського тижня*), а конкурс на кращий проект пам'ятника було виголошено у жовтні 1936 року спеціальним комітетом на чолі з полковником Матвієм Лобазовим – керівником Самопомочі у Йозефові. Комітет наголошував, що пам'ятник «мусить бути більших розмірів, щоб вшанувати 19 борців, полеглих в Ч.С.Р. Пам'ятник мусить бути в правдиво українським стилі, матеріал – граніт, камінь або бронза».¹⁰ У конкурсі виграв проект художника-графіка Роберта Лісовського, реалізований згодом чеським скульптором Антоніном Вагнером. 10 серпня 1941 року за сприяння УНО пам'ятник було урочисто відкрито на йозефовському військовому цвинтарі. Композиційно він складається з високого хреста, який височить над плитою і в центрі якого вирізьблено емблему ОУН: тризуб із центральною частиною, трансформованою в меч. Викликає зацікавлення той факт, що на могильній плиті викарбувано не 19 прізвищ полеглих воїнів, як було задумано спочатку, а 25 – із датами поховань, які починаються з 1921 року і завершуються 1967 роком. Тобто, початковий задум монумента трансформувався під впливом Другої світової війни і до могили було долучено пізніші поховання.

Українські пам'ятники виокремленої нами другої групи мають виразний національний характер. У їхніх композиціях часто використано такі деталі, як тризуб, козацькі хрести, бойові нагороди УНР, елементи народного мистецтва та фольклору, цитати з творів Т. Шевченка та ін. Показово, що традиція використання тризуба як елемента композиції започатковується з 1923 року на пам'ятниках у Брно та Терезині. Усі ці деталі вказують на тогочасні прагнення українців самоідентифікувати себе, репрезентувати Україну у світі та донести ідею її незалежності у камені, на віки. Зауважимо, що такі виразні «націоналістичні» елементи не завжди сприяли збереженню українських пам'ятників за комуністичного режиму Чехословаччини. Так, залишається невідомою доля пам'ятника воякам УГА у Терезині, який мав нагорі тризуб. Після Другої світової війни при утворенні загального цвинтаря-меморіалу, присвяченого жертвам світових війн, військові поховання з міського цвинтаря, де стояв цей пам'ятник, було перенесено. Наприклад, загальний пам'ятник полеглим солдатам царської армії було перенесено до російської частини меморіалу. Але український пам'ятник ні у новій частині меморіалу, ні в колишній частині міського цвинтаря знайти не вдалося. Натомість у місті Пардубице

¹⁰ *Український тиждень*, 1936, 19. 11.

пам'ятник солдатам УНР з виразною національною символікою України залишився незайманим тому, що його використовували для повторного поховання в 1943 та 1956 роках. Наявність пізніших «власників» вдалося встановити в архіві цвинтаря. Як зазначає чеський дослідник Вацлав Новак, «український антирадянський і контрреволюційний пам'ятник...» на йозефовському цвинтарі «зберігся лише завдяки поганій інформованості йозефовських ортодоксальних комуністів, бо інакше його б ліквідували так само, як мармуровий бюст президента-визволителя, Т. Г. Масарика» [перекл. авт.].¹¹ Вірогідно, що збереженню цього пам'ятника посприяли подальші післявоєнні поховання.

Що стосується індивідуальних поховань українських військових, які становлять третю групу у запропонованій нами класифікації, то в наш час найбільша колонія таких пам'ятників знаходиться на Ольшанському цвинтарі у Празі. Досить часто могили українських військових споруджено у формі нагород, які вони, очевидно, мали. Таку форму, наприклад, мають поховання родини Баб'юків та братська могила Миколи Галагана і Антона Хмарука, над якими встановлено символічні хрести. За своєю формою вони відповідають нагороді «Хрест Симона Петлюри». Цікавою знахідкою нашої пошукової групи стала збережена на центральному цвинтарі у Літомишлі могила сотника армії УНР Михайла Фролова – осавула донських козаків та основоположника емігрантського Вільнокозачого руху. Ця могила має форму невеликого нагробка, у верхній частині якого розміщено козацький хрест, а зліва і справа – символи незалежної України та Дону – тризуб і поранений стрілою олень. Нижче від портрета та підпису «Полковник М. Ф. Фролов» розміщено поділені на дві частини написи. У лівій частині викарбовано: «[нерозбірливо – прим. авт.] полковник армії Української Народної Республіки. Від Українців», у правій: «Командир Партизанского отряда казак Всевеликого Войска Донского. От Донцов», посередині – дата смерті 11/VII.1930. У нижній частині стели прикріплено мармурову табличку з ім'ям похованого інженера Андрія Муравка, що, ймовірно, була додана у 1970 році. Тобто, цей нагробок також зберігся завдяки пізнішому похованню.

В українських військових поховань міжвоєнного періоду різна доля: за деякими з них доглядають родичі похованих або сучасні українські організації в ЧР, деякі наразі залишаються «покинутими могилами», а деякі вже втрачені назавжди. Сучасна ситуація дуже подібна тій, яку описував *Український тиждень* від 1 липня 1935 року: «Могили українських вояків потребують найбільшої уваги нашого громадянства. Лише кілька з них заховалися в порядку. Від деяких немає вже і сліду, лише в урядових записах можна довідатися, що там лежить прах колишнього українського стрільця. На більшості могил

¹¹ Novák, V., *Pevnostní hřbitov v Josefově*, Josefov 2002.

не заховалося і напису на бляшаній табличці, що відзначає могилу. На мало якій ще можна з трудом прочитати уривки окремих слів. Час стер і пам'ять про колишнього борця за волю України».

Дуже тішить той факт, що протягом 2017–2018 років ситуація із впорядкуванням українських поховань у ЧР кардинально змінилася на краще. У межах державного проекту Покращення іміджу України у світі Посольством України в ЧР було виділено кошти на реставраційні роботи на цих похованнях. Наша пошукова група долучилася до цього проекту і впорядкувала п'ять військових пам'ятників у містах Пардубице, Йозефов, Градець-Кралове та Ліберець.

На завершення можна зазначити, що усі вище згадані групи військових поховань на території сучасної ЧР, а саме: безіменні братські поховання до 1919 року, іменні братські могили 20–40 років та окремі персональні поховання військових різних років, – потребують глибокого наукового вивчення та проведення негайної каталогізації, оскільки деякі з цих поховань вже мають юридичний статус «полишеної могили», що загрожує їхньому подальшому збереженню.

ABSTRACT

Ukrainian Military Monuments of Interwar Period of the 20th Century on the Territory of Modern Czech

Hanna Velychko

This article is devoted to analysis and survey of Ukrainian military monuments erected between 1916 and 1941 and found on the territory of modern Czech Republic. The author presents her own classification of such burials and specifies distinct features typical for each group. The author's attention is focused on the personalized brotherly graves of Ukrainian soldiers, erected between 1920–1941 in Jablonné v Podještědí, Liberec, Terezín, Hradec Králové, Pardubice, Josefov, the history of their occurrence and description of their present state and legal status. The article briefly describes activities of the organization Self-help of Ukrainian Emigrants for the North-Eastern Czech Republic and its role in the construction of monuments in Hradec Králové, Pardubice and Josefov. The investigation ends with description of modern measures, which are took to preserve the Ukrainian military tombs in the Czech Republic.

Key words: World War I, Czech Internment WW I Camps, Ukrainian People's Republic, Ukrainian Galician Army, Ukrainian Military Monuments in First

Czechoslovak Republic, Ukrainian Interwar Émigrés in Czechoslovakia, Russian Action by Czechoslovak Government, Self-help of Ukrainian Emigrants for the North-Eastern Czechoslovakia.

Mgr. Hanna Velychko (velichko.anna@gmail.com) is a former alumna of the Charles University, court appointed interpreter and translator of the Czech Republic, member of the Union of Interpreters and Translators of the Czech Republic. Her research focuses on Ukrainian interwar émigrés in the First Czechoslovak Republic.

ZPRÁVY

Alexandr Morozov, Marek Příhoda

PRVNÍ ROČNÍK LETNÍ ŠKOLY BORISE NĚMCOVA V PRAZE

Ve dnech 16. července až 3. srpna 2018 Filozofická fakulta Univerzity Karlovy hostila první ročník Letní školy žurnalistiky a sociokulturních studií Borise Němcova. Role hlavní pořadatelky se ujala Žanna Němcovová, v minulosti redaktorka ruského televizního kanálu RBK a v posledních několika letech novinářka Deutsche Welle. Samotná škola představuje společný projekt Fondu Borise Němcova za svobodu se sídlem v Bonnu a Akademického centra Borise Němcova pro výzkum Ruska FF UK. Účast na ní nebyla omezena věkem, dosaženým vzděláním, akademickou hodností či dosavadní pracovní zkušeností. Přímé náklady spojené s její realizací (ubytování, stravování, přednáškový a doprovodný program) na sebe v plné míře převzali organizátoři. Podmínkou se stala znalost ruštiny jako společného dorozumívacího jazyka, v němž probíhala výuka i následné diskuze. Důležitou, nutnou součástí každé přihlášky byl konkrétní projekt, s jehož přípravou se počítalo v průběhu pražského pobytu. Díky renomé hlavní organizátorky, mezinárodní prestiži Univerzity Karlovy i atraktivitě Prahy jako křižovatky dějin a kultur nepřekvapí, že na 30 míst vyčleněných pro účastníky byl podán mnohonásobně větší počet přihlášek, konkrétně více než 450. Mezi studenty školy se tak ocitli zájemci nejen z Ruska, ale i z Běloruska, Kazachstánu, Kyrgyzstánu, Německa, Moldavska, Ukrajiny, USA. Nicméně tyto země původu jsou do značné míry relativní. Svět se stal globálním a mobilním – účastnice školy z Kalmycka studovala v Liverpoolu a nyní žije ve Skotsku, mladá krymsko-tatarská novinářka z Ukrajiny pracuje v Turecku a naopak – osud zavál mladé Američany do ruského Iževsku a arménského Jerevanu, profesní zájem přivedl nadějného německého novináře do Moskvy a podobně. Motivace účastníků jsou různé: pro některé letní škola představuje možnost vybrat si studijní specializaci nebo formulovat téma své závěrečné práce, pro ostatní, kteří již aktivně pracují v mediální sféře, šanci osobně se setkat se specialisty ve svém oboru s cílem rozšířit své již existující projekty.

Žanně Němcovové se podařilo zajistit účast řady mimořádných osobností z různých oblastí mediální sféry a sociokulturních studií, za mnohé uvedme například Arkadije Ostrovského, vedoucího moskevské kanceláře *The Economist*, Sergeje Sokolova, zástupce hlavního redaktora novin *Novaja gazeta*, Děnise Volkova, sociologa z respektovaného Levada-Centra, ekonomy Sergeje Alexašenka a Maxima Orlovského, člena vedení televizního kanálu RTVi Ilju Klišina, populárního blogera Dmitrije Ivanova, spoluzakladatele portálu Agentura.ru Irinu Borogan a Andreje Soldatova, investigativního novináře Michaila Maglova, galeristu a art-manážera Marata Gelmana, zakladatelku internetového projektu The Bell Jelizavetu Osetinskou, zahraničního korespondenta Pabla Gonzáleze (Španělsko), zástupce české žurnalistiky Ondřeje Soukupa. V rámci veřejného programu proběhlo promítání dokumentárního filmu Vitalije Manského *Пříbuzní (Підні)* a prvních tří dílů seriálu *Etudy o svobodě (Этюды о свободе)* režiséra Vladimira Mirzojeva, doprovázené debatou se samotnými tvůrci. Projekty, na kterých pracují studenti, představují celé spektrum moderních mediálních žánrů, ať už investigativní žurnalistiku tematizující konkrétní sociální problémy, multimediální longready k politickým a kulturním otázkám a další.

Filozofická fakulta UK významným způsobem přispěla ke zdárnému průběhu třítydenního setkání. Jako hostitelská instituce poskytla přednáškové místnosti, technické zázemí a bezplatné ubytování pro vyučující i studenty na univerzitních kolejích. Zaměstnanci fakulty (Alexandr Morozov, Marek Příhoda, Stanislav Tumis) se stali členy organizačního výboru. Kromě řešení praktických záležitostí vystoupili v pozici lektorů a odborných konzultantů studentských projektů a v neposlední řadě pomohli s přípravou doprovodného programu, který zahrnul mimo jiné komentovanou exkurzi po Praze či návštěvu mediální společnosti Seznam. Slavnostního otevření letní školy se osobně zúčastnil děkan fakulty Michal Pullmann, jenž při této příležitosti vyjádřil upřímnou radost nad tím, že k již tradičním fakultním mezinárodním akcím přibyla letní škola otevřená pro mladé zájemce o východní Evropu z různých oborů. Po úspěšně skončeném prvním ročníku se vedení Fondu Borise Němcova i Akademického centra Borise Němcova zamýšlí nad koncepcí ročníku následujícího, s nímž se počítá v roce 2019 opět na přelomu července a srpna. Plány do budoucna rozhodně nejsou skromné. Společným přáním je, aby se Letní škola Borise Němcova na FF UK pevně zapsala do evropského povědomí jako jedno z nejprestižnějších intelektuálních setkání zaměřených na postsovětský prostor.